

İSRAİL SORUNU: ORTADOĞU'NUN GORDİON DÜĞÜMÜ

Ali Balcı*

"Eğer, seni unutursam, ey Kudüs, sağ elim hünerini unutsun. Eğer seni anmazsam, eğer Kudüs'ü baş sevincimden üstün tutmazsam, dilim damağıma yapışsın!"¹

*"Senin için savaştıkça, daha çok seveceğim seni!
Bu toprağın dışında hangi toprak misk ve amberdir ki?
Bunun dışında hangi ufuk benim dünyamı tanımlar?"²*

SORUNUN TANIMI

Filistin sorunu, yirminci yüzyılda hakkında en fazla söylem üretilen ve bir o kadar da metinsel analizin yapıldığı konuların başında gelir. Söylem ve metinler düzleminde yaşanan bu yoğunluk Filistin özelinde yaşanan savaşları, çatışmaları, politik adımları, barış görüşmelerini ikinci planda bırakmıştır. Böylelikle, Filistin sorunu metinlerin (kitaplar, makaleler, gazete yazıları, belgeseller vs.) pratiklerden daha belirleyici bir konumda olduğu ve 'geçmişin' metinler yoluyla yeniden inşa edildiği ve tam da bu nedenle hakkında yazılan devasa metinler göz ardı edilerek anlaşılamayacak bir sorundur.³ Fakat sorunun bir parçası olan bu metinler aynı zamanda sorunun ne olduğunun anlaşılması noktasında geçmişe dair elimizdeki tek kaynağı oluşturmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle, sorunun tarihsel serüvenini anlamak için elimizde metinlerin dışında başka bir şey yok. Bu durumda Filistin sorununun ne olduğunu anlamaya çalışan bir okuyucu eline geçen hemen her yazında ya da muhatap olduğu her söylemde farklı bir analizle

* Dr., Sakarya Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

karşılaşmakta, sınırlı kaldığı her metin ve söylem onun Filistin sorununa ilişkin algılamasını Filistin “gerçekliğinden” uzak bir şekilde inşa etmektedir. Böylelikle hemen her metin/söylem arkasına okuyucularını / dinleyicilerini de alarak yeni bir Filistin sorunu daha ortaya çıkarmaktadır. Bir toplumda ya da ülkede, Filistin sorunu konusunda metin/söylem üretmede daha etkin olan tarafın üstünlüğü zamanla kaçınılmaz olmakta, metin/söylem bir anlamda genelin gözünde belli bir “haklılık” inşa ederek ilgili toplumun/devletin soruna bakışını şekillendirmektedir.⁴ Metin ve söylemlerin politika karşısındaki bu öncelikli konumundan hareketle Filistin-İsrail sorununu bir “metinler/söylemler savaşı” olarak ta okumanın mümkün olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Türkiye’deki İsrail ve özellikle Yahudiler hakkındaki yazılı kaynakların büyük bir kısmı Siyonizmi ve “gizli” Yahudi teşkilatlarını tüm tarihsel gelişmeleri kontrol edebilen bir güç olarak sunmaktadır. Yine konuyla ilgili Türkçe kaynaklarda “fikirlerinin dünyada ve Türkiye’de çok zararlı etkileri ve dolayısıyla tepkileri bulunan *Yahudi Freud*” gibi ırkçı ifadelere de sıklıkla rastlanmaktadır.⁵ Benzer bir yaklaşımla, fakat bu sefer Yahudilik yerine İslamı mahkûm eden bir analiz biçimiyle Batılı metinlerde de sıklıkla karşılaşılmaktadır. Örneğin Batı’da Ortadoğu uzmanı olarak bilinen Bernard Lewis’in konuyla ilgili bütün metinlerinde dikkat çekici nokta ısrarlı bir şekilde İslam’ın “Yahudi aleyhtarı bir ideoloji olduğunu” göstermeye çalışmasıdır.⁶ Yine Lewis’in konuyla ilgili hiçbir metninde Filistin’deki “Arap varlığına ve muhalefetine rağmen gerçekleşen bir Siyonist istilanın ve sömürgeleştirmenin” söz konusu olduğunu görmek mümkün değildir.⁷

Dolayısıyla eldeki metinlerden yola çıkarak Filistin sorununu tarafsız/objektif bir şekilde tanımlamak mümkün gözükmemektedir. Filistin sorununun temelinde İngiliz Mandasını gören, dolayısıyla da sorundan dolayı emperyalizmi suçlayan biri sol metinlerle dirsek temasında bulunurken, Yahudilerin vaat edilmiş toprak algılamasının sorunun temelini oluşturduğunu iddia eden de, Arap yanlısı bir tavır takınmakla ve Yahudilerin *Antisemitizm* ve *Holocaust* karşısında yaşadıkları bir geçmişi ıskalamakla suçlanabilecektir. Tersine bir iddiada bulunup Yahudilerin Avrupa’daki zulümden kaçarak bir zamanlar kendilerine ait olan topraklara geldiğini dolayısıyla da sorunun temelinde Avrupa’da ortaya çıkan faşizmin yattığını söylerse belki bu iddiayı savunan Yahudileri memnun edecek ama kesinlikle büyük bir kitleye yaranamayacak ve belli noktaları görmemekle itham edilecektir. Ulus devlet algılamasının dolayısıyla da modernitenin, sorunun temelini oluşturduğu iddiası ise ne Yahudileri ne de Filistinlileri ve hatta ne de Avrupa’yı “suçladığından” en az itirazla karşılaşacak bir tanım olabilir.

Fakat bu tanım aktörlere ilişkin bir suçsuzlaştırmaya giderek bir anlamda statükoyu dayattığından önemli bir tehlikeyi içinde barındırmaktadır ki, o da sorunun sürüp gitmesidir. Diğer bir ifadeyle, aynı mekân üzerinden ulus-devlet iddiasında bulunan iki farklı "ulus" olduğundan sorun ya bunlardan birinin "yok olmasıyla" çözülecek ya da çözümsüzlüğe mahkûm kalacaktır.

Kısacası, sorunun ne olduğuna ilişkin tanımların hiçbirisi konuyla ilgilenenlerin üzerinde mutabık kalacağı bir tanım sunamamaktadır. Bu bağlamda izlenebilecek en iyi yöntem sorunun ne olduğuna ilişkin belli bir tanım ortaya koymak yerine, *sorunun ortaya çıkışı, gelişimi ve bugünü* üzerine eldeki tarihsel verileri bir araya getiren "yeni" bir metin sunmaktır. Yine de, böyle bir yöntemi kullanmak metnin objektif olduğunu göstermez, zira hangi olaya daha ayrıntılı bakılacağı, hangi olayların metnin dışında bırakılacağı gibi hususlarda yazar bir karar vermek zorundadır ve vereceği her türlü karar metnin "objektifliğine" gölge düşürecektir. Kısacası, Filistin sorununa ilişkin objektif bir çalışma kaleme almak mümkün olmadığı gibi, buna bir de söylemin aksine "metnin sınırlayıcılığı"⁸ denen kadim bir olgu eklenirse bu durum daha da imkânsız hale gelmektedir. Bu zaafları mümkün olduğu kadar azaltabilmek bağlamında bir taraftan dipnotların sayısı ve çeşitliliği artırılırken, diğer taraftan da alıntı yapılan yazarların alanındaki "saygınlığı" da göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır.⁹ Yine de, ortaya çıkanın son tahlilde bir metin olduğu, ulaşılamayan belge ya da metnin bulunduğu, yazılmamış ya da belgelenmemiş bir şeylerin yaşanmış olabileceği ve alıntılanan metinlerin sınırlayıcılığı gibi hususlar dikkate alındığında bu metni tamamlanmamış bir metin olarak okumakta fayda vardır.

SORUNUN ORTAYA ÇIKIŞI

Milattan Sonra 70 ve 135 yıllarında Roma'nın Kudüs'ü kuşatması üzerine Yahudiler Kudüs ve çevresini terk ederek dünyanın çeşitli bölgelerine dağıldılar. Yahudilerin bu yeni yaşamı literatüre *diaspora* olarak geçti. Yaklaşık 1.700 yıl boyunca politik bir hareket oluşturmayan ve 'geri dönmeye' ilişkin seküler bir tutum benimsemeyen Yahudiler, zamanla diasporada yaşadıkları dünyayı Tanrı'nın bir cezası olarak görmeye ve buradan kurtuluşun da ancak Tanrı'nın göndereceği Mesih aracılığıyla olabileceğine inanmaya başladılar.¹⁰ 1800'lerde ortaya çıkan *Siyonizm*, bu inanışta bir kırılmaya yol açarak hem Yahudilere politik bir hareket oluşturma hem de Kudüs'e geri dönme imkânı sundu. Siyonizm modern dünyanın bir ürünüydü ve diasporanın Filistin'e yönelik dini algılamasını seküler ve politik bir ideolojiye dönüştürüyordu. Siyonizm doğrultusunda hareket eden Ya-

hudiler zamanla diasporayı Tanrının verdiği cezanın çekileceği bir mekân olarak görmekten uzaklaştıkları gibi, diasporanın bir an önce terk edilerek modern bir “ulus”-devletin kurulabileceği Filistin’e yerleşmesi gerektiğine inanmaya başladılar.

Uzun yıllar diasporadaki Yahudiler tarafından Kudüs ya da İsrail ülkesi anlamında kullanılan ve Kudüs’te kutsal bir dağın adı olan Siyon kavramı,¹¹ 1800’lerde diasporadaki aşağılanmadan, dolayısıyla da *antisemitizden*, kurtuluşun Yahudilerin Filistin’e yerleşmesiyle gerçekleşeceğine inanan bir grup Yahudi tarafından politize edilerek bir anlamda seküler bir ideolojiye dönüştürüldü. Bu Yahudilerden *Zvi Hirsch Kalisher*, Yahudilerin sürgün boyunca Tanrının kendilerine verdiği cezayı çektiklerine ve Filistin’e dönmenin dinsel anlamda Tanrı’nın emirlerine bir karşı çıkış olmadığına inanıyordu. Hatta ona göre, Siyon’un kurtuluşu Yahudi halkın eyleme geçmesiyle başlayacak, Mesih’in mucizeleri ise sonradan gelecekti.¹² Yahudilerin hiçbirşey yapmadan “Mesih’in gelip onları kurtacağına ise sadece aptallar inanır”, gerçek yol ise “Yahudilerin kendi çabalarıyla” kurtuluşu sağlamalarıdır.¹³

1881’e kadar Siyonizm fikri, bazı önemli Yahudi düşünürlerle sınırlı kalmış ve Yahudi halkı arasında yaygınlaşmamıştı. Bu tarihte Rus Çarı II. *Alexandre*’ın öldürülmesi ve söz konusu olaydan Yahudilerin sorumlu tutulmasıyla birlikte başlayan güçlü bir antisemit dalga Yahudilerin kitleler halinde Rusya’dan sürülmeleriyle (*pogrom*) sonuçlandı.¹⁴ Pogromun, 1850’lerde 2,3 milyon, yüzyılın sonuna doğru 5 milyon Yahudi’nin yaşadığı diğer bir ifadeyle önemli bir Yahudi nüfusu barındıran Rusya’da¹⁵ gerçekleşmesinin önemli sonuçları oldu ve böylelikle Siyonist düşünürler arkalarına alabilecekleri bir halk desteğine kavuştular.¹⁶ Rusya’dan sürülen Yahudileri sahiplenen ve onların nereye gideceğine karar vermek isteyen ilk Siyonist oluşum da bu şekilde ortaya çıktı ve sürgün edilen bu Yahudilerin Filistin’e göçünü organize etmek amacıyla Rus Yahudisi *Leo Pinsker* tarafından 1882’de *Choveve Zion* (Siyon Âşıkları) adlı bir örgüt kuruldu.¹⁷ Fakat bu örgüt Rusya’nın dışındaki Yahudiler arasında etkili olmadığı gibi, 1882 ve 1903 tarihleri arasında Filistin’e götürdüğü Yahudiler de ünlü Yahudi hayırsever *Baron Edmund de Rothschild*’in muazzam yardımlarına rağmen “kutsal topraklarda” etkin bir koloni oluşturamadılar.¹⁸ Kısacası tüm Yahudileri ortak bir hareket etrafında toplayacak ve Filistin’de güçlü bir Yahudi kolonisi inşa edecek bir oluşum henüz ortaya çıkmamıştı.

1880’lerin ortalarına kadar geçen dönemde Siyonist hareketlerin en önemli özelliği ortak bir politikadan yoksun olmalarıydı. Bu dağınıklığı sona erdirerek birbirinden farklı fikirler etrafında şekillenen Siyonist akım-

ları bir araya getirecek olan kişi ise bir Macar Yahudisi olan *Theodor Herzl*'in ta kendisiydi. 29 Ağustos 1887'de yirmi farklı ülkeden 246 delege Herzl'in önderliğinde İsviçre'nin Basel kentinde toplandı ve Siyonizm'in amacının Yahudi halkı için Filistin'de kanunen tanınmış bir 'yurt' kurmak olduğu belirlendi. Bu tarihlerde Filistin'de yaşayanların kurulacak Yahudi yurdu için bir engel teşkil etmediğine inanılıyor ve hatta Herzl'in kendisi Yahudi yerleşiminden ekonomik olarak çıkar sağlayacaklarından dolayı Arapların bu duruma karşı çıkmayacağını öne sürüyordu.¹⁹ Tüm bu "kolaylıklara" rağmen, bölgenin kontrolünü elinde bulunduran Osmanlı İmparatorluğu'nun mali yardım karşılığında Yahudilerin Filistin'e yerleşmesi teklifini reddetmesi,²⁰ Herzl'de söz konusu yurdun zamanın büyük devletlerinin desteği olmadan kurulamayacağı inancını güçlendirdi. Herzl ilk olarak Ekim 1898'de Alman İmparatoru *Wilhelm II* ile görüşerek İmparator'dan kendilerini Yahudi yurdu konusunda desteklemesi ricasında bulundu.²¹ Wilhelm bu teklifi geri çevirse de, Herzl'in büyük bir devletin desteğini sağlama politikası kendisinden sonra gelecek liderler tarafından uygulanmaya devam etti.

Herzl'in 1905'deki ölümünün ardından Siyonist hareketin en önemli lideri olarak gösterilen *Chaim Weizman*, Yahudi yurdunun kurulmasında hamiliği üstlenecek büyük gücün İngiltere olduğuna inanıyordu. Bu amaçla *David Lloyd George*, *Arthur James Balfour* ve *Sir Herbert Samuel* gibi bazı İngiliz liderlerle yakın dostluklar kurdu. Weizman'ın İngiltere nezdindeki bu çabaları sonuç vermekte gecikmedi. 1 Kasım 1917'de İngiliz hükümeti, İngiltere Siyonist Dernekleri Başkanı *Lord Rotschild*'e "Majesteleri Hükümeti, Filistin'de Yahudi halkı için bir ulusal yurt kurulmasını uygun bulmaktadır ve söz konusu hedefin gerçekleşmesini kolaylaştırmak için elinden geleni yapacaktır..." vaadini içeren bir mektup yolladı. Tarihe *Balfour Deklarasyonu* olarak geçecek olan mektupla İngiltere bir anlamda Yahudi devletinin kurulmasında hamiliği üstlenmeyi kabul etmişti.²²

Öte yandan, Balfour Deklarasyonu'nu sadece Siyonistlerin İngiliz liderleri manipüle etmesinin bir sonucu olarak görmek hatalı olur. Birinci Dünya Savaşı'nın en yoğun dönemi yaşanıyordu ve İngiltere'nin böylesi bir karar almasında konjonktürün de önemli bir etkisi vardı. İngiliz hükümeti Siyonistlere destek vererek bir taraftan Rusya'daki Yahudilerin Rusya'yı savaşta tutmasını amaçlarken, diğer taraftan da Amerikan Yahudilerinin savaşa yönelik kayıtsızlığını azaltmayı düşünüyordu.²³ Bu dürtülerin yanı sıra, Weizmann'ın İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkililerine Siyonistlerin Almanları desteklemeye başlama ihtimalinden söz etmesi ve Alman hükümetinin dünya Yahudilerinin desteğini sağlama çabalarını yoğunlaştırması

İngiliz yöneticileri Yahudileri desteklemek bağlamında bir an önce somut adımlar atmaya zorlamıştı.²⁴ İngilizler ayrıca Yahudi kontrolündeki bir Filistin'in İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarını daha iyi koruyabileceğine ve üstelik böyle bir oluşumun Fransa ile yapılan Sykes-Picot gizli anlaşmasından farklı olarak Filistin'de İngiliz kontrolünü artıracasına inanıyorlardı.²⁵

Balfour Deklarasyonu'nun önemi İngiltere'nin II. Dünya Savaşı'nın ardından Filistin bölgesinde bir Manda Yönetimi kurmasıyla daha da belirginleşecektir. Manda yönetiminin kurulmasından önce 1919'da Paris Barış Konferansı'na katılan Siyonistler savaş sonrası düzenlemelere ilişkin beklentilerini açıkça ortaya koymuşlardı. Barış anlaşmasına Balfour Deklarasyonu'nun dahil edilmesi, Filistin'de self-determinasyon hakkının uygulanmaması, Filistin'in İngiliz Mandası altına alınması, Filistin'e yönelik Yahudi göçünün sınırlandırılmaması ve Yahudileri temsil edecek bir Yahudi Konseyi'nin kurulması şeklinde özetlenebilecek bu beklentilerin²⁶ önemli bir kısmı kısa süre içinde gerçekleşti. 1917'de İngiliz askerlerinin Filistin'e girmesiyle başlayan işgal süreci 1920'de sivilleşerek Manda yönetimine dönüştü. 24 Nisan 1920'de toplanan San Remo konferansıyla birlikte Filistin Mandası'nın İngiliz hükûmetine verilmesi, dolaylı olarak Filistin'in self-determinasyon ilkesi kapsamında çıkarıldığı anlamına geldiği gibi, Balfour Deklarasyonu'nun da üstü örtülü bir şekilde kabul edildiğini gösteriyordu. Bütün bu kararlar 1922 yılında Manda'nın Milletler Cemiyeti tarafından onaylanmasıyla birlikte uluslararası arenada tamamıyla 'meşru' bir hale gelmiştir.²⁷

Filistin Mandası'nın kurulmasıyla birlikte Yahudilerin bölgeyi kolonileştirme hareketi de hız kazandı. Manda öncesi dönemde Siyonistler her ne kadar toprak satın alma yoluyla bölgeye yerleşmeye başlasalar da, bölge nüfusunun yüzde 11'ine dahi ulaşamamışlardı. Siyonist hareketin başlamasından önce Osmanlı yönetimi altındaki Filistin nüfusunun yüzde 6-7'sini Yahudilerin oluşturduğu düşünülürse, ilk Yahudi yerleşimi *Migve Yisra'el*'in kurulduğu 1870'den İngiliz Mandası'nın kurulduğu 1922'ye kadar geçen 52 yıllık dönemde Avrupa'dan göç ederek bölgeye gelen Yahudilerin bölgedeki Yahudi nüfusun oranını sadece yüzde 4 oranında artırdıkları söylenebilir. 1870'de 13.000 civarında olan Filistin'deki Yahudilerin sayısı 1922 yılında yapılan nüfus sayımı verilerine göre, 83.000'e ulaşmıştı.²⁸

Manda Yönetimi'nin hakim olduğu 1922-1947 arası 25 yıllık dönem boyunca bölgeye yerleşen Yahudilerin sayısında ise önceki döneme oranal önemli bir artış olmuş ve 1922'de nüfusun yüzde 11-12 gibi bir çoğunluğuna sahip olan Yahudiler, 1946'da toplam nüfusun yüzde 31 civarında bir kısmını oluşturuyordu.²⁹ Aynı dönemde Yahudilerin toprak satın alması da

kolaylaşmış 1922'de Filistin topraklarının yüzde 3'ü Yahudilere aitken, 1947'de Yahudilere ait olan toprakların Filistin toprakları içindeki payı yüzde 7'ye çıkmıştır. Bu artışa ilişkin bir rakam vermek gerekirse, 1922'de Filistin topraklarının 751.192 dönümü Yahudilerin elindeyken, bu rakam 1947'de 1,73 milyon dönüme yükselmiştir.³⁰ Bütün bu rakamlara bakılarak, İngiliz mandasının "Yahudi kolonizasyonunun kuşku götürmez bir koşulu olduğu" ve "İngiliz polis ve ordu gücü olmasaydı Arapların bölgelerindeki Siyonist oluşumun önüne geçebileceği" ileri sürülebilir.³¹

Manda döneminde yaşanan bu önemli değişime bölgeden yaşayan Filistinli halkın tepki vermemesi beklenemezdi. Özellikle 1932-1936 yılları arasında Filistin'e yönelik Yahudi göçünün önemli oranda artması ve sadece bu dönemde 174.000 Yahudinin bölgeye gelmesi Manda Yönetimi'ne karşı Arap isyanlarının patlak vermesinin en önemli nedeniydi.³² 1936-1939 arası dönemde Manda Yönetimi'ne karşı devam eden ayaklanma bir taraftan Filistin milliyetçiliğinin tohumlarını atarken³³ diğer taraftan da Manda Yönetimi'ni Yahudi göçünü kolaylaştırma konusunda geri adım atmaya zorladı. Arap isyanı ve II. Dünya Savaşı tehlikesi İngilizleri Arap yanlısı bir politika izlemeye itmişti ve İngiliz hükümeti bir anlamda bölgeyi Yahudi devletine dönüştürmenin bir İngiliz politikası olmadığını ilan eden 1939 *Beyaz Bildirisi*'ni açıkladı.³⁴ Buna göre, gelecek 5 yıl içinde Yahudi göçünü 75.000 ile sınırlandırılacak, 10 yıl içinde bağımsız bir Filistin devleti kurulacak ve Yahudilere yönelik toprak satışına kısıtlama getirilecekti. Fakat plan, Siyonistler tarafından "mandanın bir ihlali" olarak görülmesine³⁵ karşın, Siyonist lider *David Ben-Gurion*'un ifadelerinde somutlaştığı üzere Yahudiler tarafından doldurulacak bir boşluk yaratması ve illegal Yahudi göçlerinde büyük artışlara neden olması dolayısıyla³⁶ uzun vadede Araplardan çok Yahudilerin işine yarayacaktır.

Beyaz Bildiri'nin ardından Yahudiler bir taraftan silahlı yeraltı örgütlerine ağırlık vererek bir anlamda 1948 savaşını kazanacak silahlı gücün alt yapısını bu dönemde inşa ederken, diğer taraftan da 1947'de Taksim planının kabul edilmesini sağlayacak ve 20. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İsrail devletinin 'koruyuculuğunu' üstlenecek Amerika Birleşik Devletleri'nin dostluğunu kazanmaya yöneldiler.³⁷ Bu arada, Beyaz Bildiri'nin ardından Manda yetkililerine karşı radikal Yahudi yeraltı örgütlerinin başlattığı yıpratma savaşında İngilizlerin önemli kayıplarla karşılaşmaktaydı.³⁸ Bunun yanı sıra, Filistin'de yaşananlar nedeniyle Arapların desteğini kazanan Sovyetlerin Ortadoğu'daki nüfuzunu artırmaya başlaması, savaş sırasında bir hayli zarar gören İngiliz ekonomisinin Filistin sorununun yükünü kaldırmakta zorlanması gibi gelişmelerin³⁹ bir sonucu olarak İngilizler, Mandater

anlamda başarısızlıklarını kabul ederek Filistin sorununu 2 Nisan 1947'de Birleşmiş Milletler'e (BM) devrettiler. Britanya'nın Manda yönetimine ilişkin yetkilerini BM'ye devretmesinin ardında bölgede yaşananları kontrol etmekte zorlanması kadar, kısa süre önce çekildiği Hindistan'da olduğu gibi ani çekilmenin iki taraf arasında bir tür anlaşma sağlayabileceğini umması da yatıyordu.⁴⁰

BİRLEŞMİŞ MİLLETLER KARARI, İSRAİL DEVLETİ VE SAVAŞ

Fakat tarih beklentiler doğrultusunda şekillenmeyecekti. Sorunu çözüme sorumluluğunu üstlenen BM, Filistin'deki durumu araştırması ve tavsiyelerde bulunması için 11 üyeden oluşan 'Filistin Üzerine BM Özel Komitesi' (UNSCOP) adında bir komite oluşturdu. Sovyetlerin katılmasını engellemek için hiçbir daimi üyenin yer almadığı⁴¹ Komite'deki üyelerden Kanada, Çekoslovakya, Guatemala, Hollanda, Peru, İsviçre ve Uruguay 'çoğunluk planı' adı verilen ve Filistin'in Arap devleti, Yahudi devleti ve BM vesayeti altında Kudüs şeklinde üç bölgeye ayrılmasını öngören planı öne sürmüştür. Diğer üç devlet Hindistan, İran ve Yugoslavya ise Kudüs'ün başkent olduğu Araplar ve Yahudilerden oluşan bağımsız bir Filistin federe devletini öngören 'azınlık planı'nı savunmaktaydı. UNSCOP üyelerinden Avustralya ise Komisyonun görevinin herhangi bir öneriyi desteklemek olmadığını sadece alternatif çözümler sunmak olduğunu ileri sürerek her iki plana da imza atmadı.⁴² Planların 1947 Kasım'ında BM'de açıklanmasının ardından Siyonistler Filistin'in tamamını kendilerine vermeyecek olsa da, en azından kendileri için bir devleti öngören taksim yani çoğunluk planından yana tavır alırken, Araplar her iki planı da reddederek Filistin'de herhangi bir Yahudi oluşumuna karşı çıktıklarını tekrarladılar.⁴³

ABD'nin 11 Ekim 1947'de çoğunluk planından yana tavır alacağını açıklaması Filistin sorununda önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira ABD'nin baskısı olmasaydı, çoğunluk planı BM'de kabul edilmeyecek ve bağımsız bir İsrail devletinin kurulması daha başlamadan tehlikeye düşebilecek yada daha sonraki bir tarihe ertelenecekti. 22 Kasım 1947'de yapılan oylamada 24 devlet çoğunluk planından yana oy kullanırken, 16 devlet karşı çıkmış diğer devletler ise çekimser kalmıştı. 26 Kasım'da yapılan oylamada da fazla bir şey değişmemiş plan lehine oy kullananların sayısı 25'e çıkarken aleyhte olanların sayısı da 13'e düşmüştü.⁴⁴ ABD Siyonistler adına başarısızlıkla sonuçlanan bu oylamaların ardından bir taraftan BM temsilcilerine baskı uygularken,⁴⁵ diğer taraftan da taksime muhalif olan BM üyesi Haiti, Liberya, Çin, Etiyopya ve Yunanistan'a da baskı uygulayarak Yuna-

nistan hariç bu ülkelerin kararlarını taksim lehine değiştirmelerini sağlamıştır.⁴⁶ Sonuçta, 29 Kasım 1947'de BM Genel Kurulu'nda karar açıklandığında çoğunluk planı 13 ret ve 11 çekimser oya karşılık 33 oyla kabul edilmiştir. Taksim kararının nüfusun üçte birini oluşturmalarına ve toprağın yüzde 7'sine sahip olmalarına rağmen, Filistin topraklarının yüzde 56'sını kurula-cak Yahudi devletine tashih etmesi yoğun tartışmaları da beraberinde getir-miştir.⁴⁷

Öte yandan, Plan bir Yahudi devletini öngörmesi dolayısıyla Siyonist-lerce olumlu karşılanırsa da, Yahudilerin planın öngördüğü sınırları ve statü-koyu kabul etmeye niyetleri olmadığı gibi, Araplar da Arap dünyasının ortasında bir Yahudi devletin varlığını kabul etmeye yanaşmıyordu. Si-yonist yeraltı örgütlerinden *Haganah* daha sonra *Dalet Planı* olarak ünlenecek olan ve temelde Yahudi devletine ait bölgeleri Filistinlilerden temizle-meyi ve İngiliz Mandası'ndan kalan kurumları ele geçirmeyi amaçlayan planı⁴⁸ uygulamaya koydu. *Hacı Emin El-Huseyni*, *Abdulkadir El-Huseyni* ve *Hasan Salameh* liderliğindeki Filistinli gruplar da Yahudi yerleşimlerini bir-birine bağlayan yollara ve Yahudi yerleşimlerine saldırılar düzenleyerek, hatta bazı bölgelerde askeri zaferler de kazanarak olası Yahudi devletini tehlikeye atıyorlardı.⁴⁹ Kısacası BM'nin taksim kararına rağmen, 1948 yılı başladığında Filistin'de tam anlamıyla bir kargaşa hüküm sürmekteydi.

Bu durumun farkında olan ve taksim planına yönelik desteğin Arap dünyasındaki Amerikan çıkarlarını tehlikeye attığını düşünen Washington yönetimi,⁵⁰ Mart 1948'de Taksim Planı'ndan desteğini çekerek yeni bir plan önermiştir. Beş yıl boyunca bölgenin uluslararası vekaletle yönetilmesini ortaya atan öneri, ABD'deki Yahudi toplumunun tepkisini çekti ve bu gru-bun ABD yönetimine baskı yapmasıyla birlikte önerinin uygulanması rafa kaldırıldı.⁵¹ Bu olaylardan sonra olası bir savaş halinde ABD'den etkin bir destek almalarının garanti olmadığına farkında olan Siyonistler kendilerine destek olacak yeni bir güç aramaya başladılar. Bu güç ABD'nin Batı'ya yö-nelik petrol akışına zarar vermemek için Siyonistlere silah satışına ambargo koyması dolayısıyla⁵² 1948 savaşı boyunca Siyonist kuvvetlerin silahlarının büyük bir kısmının sağlanacağı Sovyetler Birliği olmuştur.

Taksim kararının ardından başlayan Filistinli ve Siyonist gruplar ara-sındaki çatışmaların bir savaşla sonuçlanacağını bölgeyle ilgilenen hemen herkes farkındaydı. Dolayısıyla Siyonist gruplar ve Arap ülkeleri, paramiliter Filistinli gruplar ve Yahudi yeraltı örgütleri arasında çatışmalar devam ederken büyük bir savaşın hazırlıklarına başlamışlardı. Arap ülke-le-ri Taksim planına karşı çıkmak noktasında ortak hareket etmekteydi ve bu planın uygulanmasını engellemenin temel politikaları olduğunu açıklamış-

lardı. Bu politika birliğinin yanı sıra, özellikle Mısır ve Suriye'yi savaşa katılmaya iten bir başka faktör daha vardı. Bu iki ülke, Siyonist liderler ve Ürdün Haşimi Krallığı arasında Ürdün'ün Batı Şeria'yı ilhak etmesi ve Filistin devletinin kurulmaması karşılığında Arapların o zamanki en önemli ordusu olan *Arap Lejyonu*'nun Taksim planı doğrultusunda İsrail toprakları olarak kabul edilen bölgeden uzak tutulmasını öngören işbirliği anlaşmasından⁵³ rahatsızlık duymaktaydı. Dolayısıyla, Mısır ve Suriye bir taraftan İsrail devletinin kurulmasını engellemek diğer taraftan da Ürdün'ün 'Büyük Suriye' planının önüne geçmek amacıyla savaşa dahil olmuşlardı.

Ürdün ise olası bir savaşta dışarıda kalması halinde Batı Şeria'yı ilhak edemeyeceğinin farkındaydı ve Mısır ve Suriye'den farklı bir politika izlemesine rağmen savaşa katıldı. Kısacası Siyonist birliklerinin karşısında birbirine zıt amaçlarla savaşa dahil olmuş, görünüşte ortak bir Arap ordusu vardı. Arap ülkelerinin savaşa katılma amaçlarındaki bu farklılaşma Filistin ordusunun kurulmasına da yansımıştı. Ürdün Kralı Abdullah'ın 'Büyük Suriye' planını bozmak amacındaki Suriye'nin öncülüğüyle 'Arap Kurtuluş Ordusu' kuruldu ve başına Filistin sorununda önemli bir yeri olan Hacı Emin El-Hüseyni'nin sıcak bakmadığı *Fevzi El-Kavrukçu* getirildi.⁵⁴ Filistin'in kuzey bölgesinde Arap Kurtuluş Ordusu konuşlanırken, Ramallah Kudüs ve Hebron bölgesinden Hacı Emin yanlısı Abdulkadir El-Hüseyni, Galile ve Samara bölgelerinden de Hasan Sallameh sorumlu tutulmuştu. Böylece Filistin cephesinde daha savaş başlamadan iki rakip kuvvet konuşlanmış oluyordu.⁵⁵

Ortak liderden ve politikadan yoksun Araplar, İsrail'in 14 Mayıs 1948'de bağımsızlığını ilan etmesinden bir gün sonra yeni kurulan devlete karşı saldırıya geçtiler. Üç aşamada gerçekleşen⁵⁶ savaşın 11 Haziran'da BM temsilcisi *Kont Folke Bernadotte*'nin ateşkes önerisiyle sona eren ilk aşamasında Araplar Taksim Planı'nda İsrail'e bırakılan Negev bölgesini ele geçirerek önemli bir zafer kazanmışlardı. Ateşkesin ardından Barnadotte'nin anlaşma çabaları sonuç vermedi ve taraflar 8 Temmuz'da ateşkesi sona erdirdiler. Bu sırada Yahudiler Çekoslovakya ve Fransa'dan aldıkları silahlarla önemli oranda güçlenirlerken,⁵⁷ Arap Cephesi savaş sonrasında Ürdün'ün Doğu Şeria'yı ilhak etmesini tartışmaktaydı.⁵⁸ On Gün Savaşı olarak bilinen ve yine BM ateşkes önerisiyle sona eren savaşın ikinci aşamasında ise İsrail kuvvetleri Taksim Planı'nın olası Filistin devletine tahsis ettiği Galile ve Tel Aviv-Kudüs koridorunu işgal etmiş, fakat Negev'i geri alamamıştı. 19 Temmuz'dan 15 Eylül'e kadar devam eden ateşkesten bir sonuç alınamaması üzerine başlayan savaşın üçüncü ve son aşamasında, Bernadotte'nin öldürülmesiyle politik olarak zor duruma düşmelerine rağmen askeri açıdan konumlarını daha da güçlendiren Siyonist kuvvetlerin⁵⁹

Araplara karşı zafer kazanması Ortadoğu'da yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Savaş sona erdiğinde İsrail, Filistin topraklarının yüzde 80'inin ele geçirmiş ve 800.000'e yakın Filistinli de mülteci konumuna düşmüştü.⁶⁰ Büyük çoğunluğu Lübnan ve Ürdün'e yerleşen Filistinli mülteciler bu iki ülkede politik alana şekil verdikleri gibi, diğer Ortadoğu ülkelerine giden mülteciler de buradaki toplumsal yapıları önemli ölçüde etkilemişlerdir. Mısır ve Suriye'ye yerleşen mültecilerse, sınırdan İsrail hedeflerine yönelik gerçekleştirdikleri saldırılarla 1967 savaşının hazırlayıcıları olmuşlardır.

DEİR YASİN, ETNİK TEMİZLİK VE MÜLTECİLER

Filistinlilerin, bulundukları bölgelerden ayrılması ve mülteci konumuna düşmeleri Dalet Planı ile başlayan 'sistemli Siyonist terörizminin' bir sonucuydu.⁶¹ Daha savaş başlamadan Siyonistler kurulacak Yahudi devletinden Arapları temizlemenin en kestirme yolunun şiddetten geçtiğinin farkındaydı. Bu politika Ben-Gurion daha 1941'de "baskı ve acımasız bir baskı olmaksızın Arap nüfusun bölgeden çıkarılmasını hayal etmek imkânsız" diye özetlediği uzun süredir devam eden bir projenin savaş sonrasına sarkan kısmıydı.⁶² Filistinli yerlilerin yüreklerine korku salacak katliamlar düzenlemek⁶³ ve tarım alanlarının tahrip edilerek ekilen ürünlerin yakılması⁶⁴ gibi 'yıkım merkezli' faaliyetler bu şiddetin bir parçasıydı. Söz konusu sistemli şiddetin zirveye çıktığı nokta ise, 9 Nisan 1948'de Siyonist yeraltı örgütü olan *Irgun* tarafından gerçekleştirilen, kadın ve çocukların da dâhil olduğu 245 kişinin ölümüyle sonuçlanan *Deir Yasin* katliamı olmuştur.⁶⁵ Deir Yasin katliamı çerçevesinde şekillenen tartışmalar Filistinlilerin topraklarından ayrılmasının ardında "sistemli Yahudi şiddetinin" yatıp yatmadığı üzerine yoğunlaşmıştır.⁶⁶ Arap cephesi sadece yaşananlara bakılarak böyle bir projenin varlığının kanıtlanabileceğini savunurken, İsrail tarafı mülteci sorununun Arap liderlerin politikalarının bir sonucu olduğunu öne sürecek kadar 'ileri' gitmiştir. Savaşın ardından mülteci probleminin kökenini saptaması amacıyla İsrail hükümetinin *Yosef Weitz* başkanlığında oluşturduğu komite, sorunun kıyım, şiddet ve bölgeden zorla çıkarmanın bir sonucu değil de, bizzat Arap tarafın bir savaş taktiği olduğunu ileri sürmüştür.⁶⁷ Fakat raporun tarafsızlığı, bir taraftan Filistinli köylüleri bölgeden çıkmaya zorlarken, diğer taraftan da Arapların terk ettiği toprakları ele geçirmeleri için Yahudi yerleşimcileri 1948 yılı boyunca cesaretlendiren Weitz'in bizzat kendi geçmişinin gölgesinde kalmıştır.⁶⁸ Dönemin Arap radyoları ve basınından ve hatta Yahudi yayın organlarından elde edilen veriler Arap liderlerin böyle bir projesi olmadığını açıkça göstermiştir.⁶⁹ Fakat tartışmalar ne olursa olsun İsrail askeri istihbaratının ifadeleriyle *Deir Yasin*'in Filistinlilerin göçü konusunda "muazzam bir hızlandırıcısı etkisi" olduğu su götürmez.⁷⁰

1948 savaşı sona erdiğinde 800.000 Filistinli topraklarını terk etmek zorunda kaldıysa da, gerçekte Filistinlilere ait herhangi bir toprak parçası kalmamıştı ve tüm Filistinliler farklı ülkelerin kontrolü altında yaşıyordu. İsrail'in ele geçirdiği bölgelerin dışında kalan Batı Şeria'yı Ürdün Haşimi Krallığı işgal ederken, Gazze Şeridi olarak adlandırılan bölge de Mısır'ın kontrolüne geçmişti. Mısır kontrolü altındaki Filistinlilere yönelik bir Mısır-lılaştırma politikası izlemese de,⁷¹ Ürdün yönetimi Batı Şeria'ya kendi toprağı olarak baktığından buradaki Filistinlilere yönelik bir 'Ürdünlüleştirme' politikası başlattı ve hatta bu bağlamda Filistin kelimesinin kullanımı dahi yasaklandı.⁷² Topraksız bir şekilde yaşamaya başlamalarının ve belli bir asimilasyon politikasıyla karşı karşıya olmalarının Manda dönemi boyunca inşa edilmiş olan Filistinli kimliğini yok edeceği düşünülüyordur. Fakat Filistinlilerin Arap topluma entegre edilmeyerek kamplarda yaşamaya mahkum edilmeleri ve *Edward Said* gibi düşünürler tarafından Filistin sorununa politik bir çözüm üretememekle suçlanan⁷³ BM Filistin Yardım ve Çalışma Örgütü'nün (UNWRA) kamplardaki hayatı örgütlemesi ve eğitim, sağlık gibi hizmetleri sunarak buradaki Filistinlileri ayakta tutması Filistinli kimliğinin canlı kalması ve hatta zamanla daha da güçlenmesi ile sonuçlandı.⁷⁴

Öte yandan, gerek Mısır gerekse Suriye yeni statükodan memnun değildi ve İsrail'i tanımamakta ısrar ediyorlardı. Böylesi bir dönemde Mısır'da Arap milliyetçisi Nasır'ın iktidara gelmesi ve Suriye'de yaşanan iktidar değişikliği bu iki ülkenin İsrail'e yönelik politikasını daha da sertleştirmiştir. Dönemin Suriye Savunma Bakanı *Faris El-Khuri*'nin bu konudaki ifadeleri bir hayli nettir; "Yahudiler aramızda varolduğu sürece onlarla bizim aramızdaki düşmanlık devam edecek. İlk raunt [1948 savaşı] başarısızdı. Ama kuşkusuz Arapların ikinci bir raunt için hazırlanması gerekir... [Zira] Yahudiler Haçlıların bu bölgeden atıldığı gibi ancak savaş yoluyla bölgeden silinebilirler".⁷⁵ Olası bir savaşın hazırlıklarına başlayan Suriye ve Mısır'ın Filistinli mültecileri İsrailli hedeflere saldırımları konusunda cesaretlendirmesi misillemeleri de beraberinde getirmiştir. 1951'de 111, 1952'de yine 111, 1953'de 124 ve 1954'de 117 İsraillinin öldüğü bu saldırılar bir taraftan Filistin bölgelerinden yeni topraklar "kemirilmesini" engellerken, bir taraftan da İsrail'in bölgeyi kontrol ettiği "mitini" tehlikeye düşürüyordu. Bu durumu engellemek isteyen İsrail ordusu sadece 1953 yılının ilk beş ayında 200 misileme saldırısı gerçekleştirdi.⁷⁶ Söz konusu misilleme saldırı kapsamında *Ariel Şaron* komutası altındaki 101. Birliğin *El-Buray* ve *Qibya* köylerinde gerçekleştirdiği katliamlar⁷⁷ geniş bir yankı uyandırarak yeni bir çatışma dalgasını doğurmuş ve 1950'lerin ortalarına gelindiğinde taraflar savaş hazırlıklarına başlamıştır.

İsrailli politikacılar gittikçe güçlenen Mısır'ın İsrail için bir tehdit oluşturmadan zayıflatılması gerektiğine inandıkları gibi, 1948 savaşının ardından oluşan sınırları da yeterli görmüyorlardı. İngiliz ve Fransız hükümetleriyle yaptığı görüşmeler sırasında dönemin İsrail başbakanı *David Ben-Gurion* 1956 savaşına ilişkin pazarlıklar bağlamında bölge sınırlarını yeniden düzenleyecek bir plan önermişti. Plana göre, Ürdün toprakları İsrail ve Irak arasında paylaşılırken, Lübnan'ın güneyi ve Sina yarımadası İsrail sınırlarına dahil edilecekti.⁷⁸ "Önleyici" ve "genişlemeci" amaçlarının yanı sıra, İsrail böyle bir savaşa dahil olarak 1948'den beri Arap ülkeleri ve Filistinli gruplarla arasında devam eden ve İsrail'in manevra alanını daraltan sınır savaşlarını da engellemek istiyordu.⁷⁹ 29 Ekim 1956'da İsrail'in ani saldırısıyla patlak veren Süveyş Savaşı, ABD ve Rusya'nın araya girmesiyle 7 Kasım'da ilan edilen ateşkesle sona erdi.⁸⁰ İsrail savaş sırasında Sina Yarımadası ve *Sharm El-Şeyh*'in büyük bir kısmını işgal etse de, ABD'den gelen yoğun baskı üzerine sınır olaylarının durdurulması ve Akabe Körfezi'nin İsrail gemilerine açılması karşılığında bu bölgelerden çekilmek zorunda kalmıştır.

EL-FETİH VE FİLİSTİN KURTULUŞ ÖRGÜTÜ'NÜN KURULUŞU

Süveyş Krizi'nin sona erdiği bir dönemde Filistinliler arasında yeni bir ulusal bilincin temelleri atılıyordu. Süveyş Savaşı sırasında Gazze'de İsrail işgaline karşı başlayan halk direnişi İsrail'in bu bölgeden çekilmesinin ardından kısa süre içinde Arap ülkelerinden bağımsız politik örgütlenmelere ve askeri oluşumlara dönüştü.⁸¹ Mısır üniversitelerinde eğitim gören Filistinlilerin Gazze'deki Filistin halkının liderliğini üstlenmeye başlamasıyla birlikte bu bölgedeki Filistinlilik bilinci daha da artmıştır. Söz konusu kişilerin 1959–1969 yılları arasında yayımladıkları *Filastinuna* (Bizim Filistin) adlı derginin temel amacı Filistinlilerin ortak kimliğini güçlendirmekken, ayrıca dergi Arapların Filistin davasına ihanet ettiğini ve Filistin davasının bizzat Filistinlilerce üstlenilmesi gerektiği fikrini yaygınlaştırma amacı da güdüyordu.⁸² Bilinçlenme sadece Gazze ile sınırlı değildi. UNWRA'nın eğitim kurumlarında yetişen Filistinliler de 1950'lerin ikinci yarısından itibaren Filistin halkını örgütlenmeleri yönünde mobilize ederken, kurulan örgütlerin de liderliğini üstlenmeye başladılar.

Filistin milliyetçiliği sadece göçmen kamplarında gelişmedi, aynı zamanda petrol dolayısıyla zenginleşen Arap ülkelerinde eğitimli sınıf olmaları dolayısıyla önemli mevkie işgal eden ve bu ülkelere bir tehdit olmadıkları sürece bağımsız hareket edebilen⁸³ zengin Filistinliler de bu milliyetçili-

ğe katkıda bulundular. Aralarında daha sonra Filistin Kurtuluş Örgütü'nün liderliğini üstlenecek olan Yaser Arafat'ın da bulunduğu Mısır'dan ayrılan Filistinli bir grubun Ekim 1957'de Kuveyt'te yaptığı toplantıda şekillenen⁸⁴ El-Fetih, zamanla Filistinli örgütlerden en önemlisi olarak öne çıktı. Suriye'deki Baas Partisi'nden önemli destek gören El-Fetih'in temel amacı Filistinli genç mültecilerin ulusal yurt heyecanını canlı tutmak olarak açıklansa da, örgüt aynı zamanda Suriye'nin telkinleriyle İsrail hedeflerine yönelik saldırılar düzenlemeye başladı. Filistinli grupların sınır saldırılarının yanı sıra, bölgede gerilimi artıran diğer bir gelişme de bu saldırılarla yakından ilgili olan bölge sularının paylaşımı konusunda yaşanıyordu. İsrail Ürdün havzasındaki suları Negev bölgesine aktarmak amacıyla 'Ulusal Su Şebekesi' projesini hayata geçirmişti ve Suriye ve Ürdün bu projenin bölgedeki Arap haklarının ihlali anlamına geldiğini ve bu durumu engellemek için kendi planlarını hayata geçireceklerini açıklamıştı.⁸⁵ İsrail'in 1964'de bölgede bir baraj inşa ederek Tiberia gölünün sularını kontrol altına almaya çalışması⁸⁶ bardağı taşıran son damla oldu ve Suriye'nin yönlendirmesiyle El-Fetih gerillaları İsrail'in inşa ettiği su borularını ve su kuyularını bombalayarak İsrail Su Projesini tehlikeye atmaya başladılar.

Fakat bu durum, Filistinli gerilla gruplarının bağımsız hareket etmeye başlaması, Mısır ve Ürdün'ün hoşuna gitmemişti ve bu iki ülke başta olma üzere birçok Arap devleti söz konusu şiddet eylemlerinin İsrail'i kışkırtacağını ve beklemedikleri bir anda Arap ülkelerini savaşa sokacağını düşünüyordu.⁸⁷ Bu düşünceler bağlamında harekete geçen Arap Ligi, Filistinli temsilcisi *Ahmed El-Şukeyri*'yi İsrail'e karşı daha kapsamlı bir mücadeleyi üstlenebilecek bir Filistin kurumu oluşturmakla görevlendirdi.⁸⁸ Fakat böyle bir oluşumun ardındaki temel kaygı El-Fetih ve diğer radikal grupların Arap devletlerini İsrail'le savaş zorlayacak eylemlerini engellemekti⁸⁹ ve tam da bu nedenle El-Şukeyri Filistinli halktan beklediği desteği göremediği gibi, örgütün kurulmasında önemli etkisi olan Mısır lideri Nasır'ın ajanı olmakla suçlandı. Bu suçlamalara rağmen Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) Mayıs 1964'de Kudüs'te El-Şukeyri'nin önderliğinde yapılan bir toplantıyla resmen kuruldu. Öte yandan, FKÖ'nün kurulmuş olması gerilla gruplarının İsrail hedeflerine yönelik saldırılarını engellemeyecekti ve söz konusu saldırılar zamanla 1967 savaşının kilometre taşlarına dönüşecekti.

Bölge ülkeleri arasında su sorununa ilişkin yaşanan sürtüşme Filistinli grupların İsrail hedeflerine saldırılar düzenlemesiyle sınırlı kalmadı. Suriye İsrail'in tek taraflı su politikalarına karşılık 1965'de Ürdün nehrinin Dan ve Banyas kollarındaki suyu kullanabilmek amacıyla bir baraj inşasına başlaması⁹⁰ ve 14 Temmuz 1966'da İsrail'in savaş uçaklarıyla bu inşaatı ha-

vaya uçurması iki ülke arasındaki gerilimi tırmandıracak ve su sorununu 1967 savaşının en önemli nedenlerinden biri olarak gündeme taşıyacaktı.⁹¹ Su sorunu, gerilla saldırıları ve sınır ihlalleri sonucunda artan gerilim 1967'ye gelindiğinde yerini sıcak çatışmalara bırakmıştı. 7 Nisan'da Suriye-İsrail arasındaki askersizleştirilmiş bölgeye giren İsrail'e ait bir araca Suriye askerlerinin ateş açması ve ardından İsrail'in buna hava saldırılarıyla karşılık vermesi, sınırda tanklar, ağır silahlar ve havan topları ile sürdürülen küçük çaplı bir çatışmayla sonuçlanmıştı. İsrail'in hava saldırısı genelde Arap özelde ise Mısır kamuoyunda büyük bir tepkiye neden olurken, birçok Arap devleti de Suriye'yi desteklediklerini açıkladı.⁹² Mısır Suriye ile imzaladığı savunma paktı doğrultusunda Mayıs 1967'de askerlerini Sina yarımadasına sevk etmeye başladı. Askerlerin sevk edildiği tarihte, 17 Mayıs'ta Mısır hava kuvvetlerine ait iki uçak İsrail'in Dimona nükleer reaktörü üzerinde keşif uçuşu yaptı.⁹³ Bu adımlara ek olarak Nasır'ın 22 Mayıs'ta İsrail'in Kızıl Deniz'e çıkışını sağlayan Tiran boğazını İsrail gemilerine kapattığını açıklaması gerilimi daha da tırmandırdı. Kısacası, gerek Arap hükümetleri ve kamuoyu gerekse İsrail tarafı gidişatın yeni bir savaşın patlak vermesiyle sonuçlanacağını farkındaydı ve geriye ilk hangi tarafın saldıracağı konusu kalmıştı.

SORUNUN GELİŞİMİ

İlk saldıran İsrail oldu ve bunun Arap cephesi için bir felakete dönüşmesi sadece altı gün sürdü.⁹⁴ 5 Haziran'da sürpriz bir saldırıyla Ürdün hava kuvvetlerinin tamamını, Mısır ve Suriye hava kuvvetlerinin büyük bir kısmını imha ederek büyük bir avantaj elde eden⁹⁵ İsrail, altı gün içinde Gazze Şeridi'ni, Sina yarımadasını, Doğu Kudüs de dahil olmak üzere Batı Şeria'yı ve Golan Tepeleri'ni ciddi bir direnişle karşılaşmadan işgal etti. Arap tarihine ikinci "*nakba*" (yıkım) olarak geçen 1967 savaşının sonuçları Filistin/Arap-İsrail sorununda önemli değişimleri de beraberinde getirdi.⁹⁶ İsrail bir taraftan Araplar karşısındaki üstünlüğünü kanıtlarken, diğer taraftan da Batı Şeria ve Gazze'yi işgal ederek Filistin sorununu içselleştirdi. Arap devletleri İsrail'in bir ulus olarak varolup olmadığını sorgulamayı ve Filistinlilerin adına hareket etmeyi bırakarak, savaşta kaybettikleri toprakları geri alma konusuna odaklandılar. Arap devletlerinin kendi sorunlarına odaklanmasıyla eş zamanlı olarak Filistinliler de Filistin sorununda etkinliği ele geçirerek, politik ve askeri alanda Filistin'in savunuculuğunu üstlenmeye başladılar.

1948 savaşında olduğu gibi Filistinliler İsrail'in işgal ettiği bölgelerden ayrılmamış ve bu durum çatışma alanlarını İsrail'in kontrolündeki böl-

gelere kaydırarak⁹⁷ şiddetin İsrail iç politikasında bir araç olarak yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Filistinliler arasında bu kez toprağın (al-ard) korunması aile onurunun (al'ard) korunmasından önce gelmiş⁹⁸ ve olası bir ayrılmanın vatan hayalini tamamen ortadan kaldıracağına farkında olan Filistin halkı işgal altındaki bölgelerde kalmaya devam etmiştir. Filistinliler arasındaki bu algılamaya rağmen, işgal altındaki bölgeleri entegre etmek amacıyla İsrail devletinin 1967 savaşının ardından 1948 öncesi Yahudi yerleşimlerini yeniden canlandırarak başlattığı yerleşim politikası, hızla yaygınlaşarak bugüne kadar devam eden çatışmaların temellerini atmıştır. İsrail'in bu dönemde başlayan ve o gün için 1.000.000'a yakın Filistinlinin yaşadığı Batı Şeria ve Gazze bölgelerini işgal politikası özellikle Doğu Kudüs söz konusu olduğunda bir hayli belirgindir. İsrail hükümeti bir taraftan Doğu Kudüs'te yaşayan Filistinlileri zorla ve para karşılığı bölgeden çıkarma politikası izlerken, diğer taraftan da gelecekte Yahudi yerleşimleri adını alacak olan oluşumların ilk pilot projelerini de burada başlatmıştır.⁹⁹ 21 Mayıs 1968'deki 252 ve bu karardan daha sert ifadeler içeren 3 Temmuz 1969'daki 267 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararlarına¹⁰⁰ rağmen, İsrail hükümeti düzeni sağlama ve bölge sakinlerine şehrin entegrasyonu yoluyla hizmet etme gibi gerekçeler sunarak uluslararası toplumun yerleşimler konusundaki tepkilerini dikkate almaya yanaşmadı.¹⁰¹

Öte yandan, İsrail işgal ettiği bölgeleri elinde tutma politikasını uluslararası toplumun kararlarına rağmen ısrarla sürdürüyordu. 1967 savaşının hemen ardından 22 Kasım 1967'de BM Güvenlik Konseyi'nden oybirliğiyle geçen ve "son çatışmada işgal edilen bölgelerden İsrail silahlı kuvvetlerinin geri çekilmesi,... bölgedeki her devletin egemenliğine, toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygı duyulması... mülteciler sorununa adil bir çözüm bulunması, bölgedeki devletlerin politik bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korunması doğrultusunda... tedbirler alınması" gibi hususları öngören meşhur 242 sayılı kararın¹⁰² yanı sıra, BM Özel Temsilcisi Gunnar Jarring'in 1968'in başlarından itibaren söz konusu karar temelinde başlattığı barış çabalarına karşılık İsrail'de gerek yönetim gerekse halk ısrarla statüko politikasının sürdürülmesini savunuyordu. Sadece küçük bir parti olan *Rakah*'ın 1969 seçimlerinde işgal edilen bölgelerden koşulsuz çekilmeyi savunması bu durumun en önemli göstergesi olarak okunabilir.¹⁰³

Karameh, Kara Eylül ve 1973 Savaşı

Tarafların ortak bir noktada buluşmaması çatışmaların iki boyutta artarak devam etmesiyle sonuçlandı. Çatışmanın birinci boyutunu Filistinli grupların İsrail hedeflerine yönelik saldırıları oluşturuyordu. 1967 savaşından kısa bir süre sonra Filistinli gerilla grupları gerek Batı Şeria ve Gazze

bölgelerinden gerekse komşu Arap ülkelerinin topraklarından İsrail hedeflerine yönelik saldırılar düzenlemeye başlamıştı.¹⁰⁴ Fazla etkili olmayan bu saldırıları asıl gündeme taşıyan ve Filistin halkını Filistinli gruplara destek vermeye kanalize eden olay, Mart 1968'de *Karameh* göçmen kampında yaşandı.¹⁰⁵ El-Fetih gerillalarının İsrail'e yönelik düzenlediği saldırıları engellemek isteyen İsrail hükümeti, bölgeye büyük bir askeri birlik göndermiş ve yaşanan çatışmanın ardından İsrail askerleri önemli kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Bu zaferle birlikte popülaritesini büyük oranda artıran Filistinli gerillalar Ürdün içinde güçlenmeye başladılar ve Ürdün hükümetinin İsrail'e yönelik gerilla saldırılarında ülke topraklarının kullanımına izin vermemesine rağmen,¹⁰⁶ buradan İsrail hedeflerine saldırılar düzenlemeye devam ettiler. Saldırıları dolayısıyla Ürdün yönetimi ve Filistinli gruplar arasında tırmanan gerilim 1970 Eylül'ünde sıcak çatışmaya dönüştü. Nasır'ın Filistinlileri desteklemeye yanaşmaması ve Suriye'nin ABD ve İsrail'in tehditleri karşısında Filistinli gruplara destek gönderememesinin¹⁰⁷ sonucunda Ürdün askerleri Filistinli gerilla gruplarını yenilgiye uğratarak ülkeden çıkardı. Tarihe "Kara Eylül" olarak geçen olayın ardından El-Fetih başta olmak üzere birçok Filistinli grup Mısır'ın aracılığında 1969'da FKÖ ve Lübnan hükümeti arasında imzalanan anlaşma doğrultusunda¹⁰⁸ Lübnan'a yerleşerek İsrail hedeflerine yönelik saldırılarına buradan devam ettiler.

Çatışmanın ikinci boyutu ise İsrail ve 1967 savaşından yenilgiyle ayrılan Arap ülkeleri arasında yaşandı. İsrail'in statükonun devamı konusundaki ısrarlı tutumunun ve uluslararası barış girişimlerinin başarısız olmasının kaçınılmaz sonucu çatışmaların tırmanmasıydı ve Mısır işgal edilen topraklarını İsrail'e bırakmadığını kanıtlamak ve olası görüşmelerde pazarlık gücünü artırmak amacıyla Mart 1969'da "yıpratma savaşı" başlattığını açıkladı.¹⁰⁹ Küçük sınır çatışmalarının giderek geniş ölçekli misillemelere dönüşmesi üzerine inisiyatifi ele almak ve çatışmaların bir savaşa dönüşmesini engellemek amacıyla ABD yönetimi, Dışişleri Bakanı *William Rogers*'i bir barış planı oluşturması amacıyla bölgeye gönderdi.¹¹⁰ Ürdün ve Mısır'ın önerilere sıcak bakmasına karşılık *Golda Meir*'in başbakan seçilmesiyle daha uzlaşmaz bir tutum takınan İsrail hükümetinin planı "İsrail için bir felaket" şeklinde tanımlaması¹¹¹ tarafların ortak bir noktada buluşmasının imkansız olduğunu göstermekteydi. 1970'e gelindiğinde savaştan sonraki en şiddetli dönemine giren Mısır ve İsrail kuvvetleri arasındaki çatışmalar İsrail'in 31 Temmuz 1970'de ateşkes önerisini kabul etmesiyle sakinleşmeye başladı.¹¹² Fakat 28 Eylül 1970'de Nasır'ın ani ölümü ABD'nin barış girişimlerinden daha fazla işe yaradı ve "yıpratma savaşı" yerini ılımlı bir lider olan *Enver Sedat*'ın barış girişimlerine bıraktı. 1971-72 yıllarında barış çabaları İsrail'in

Sina'dan kısmı çekilmesi karşılığında Mısır'ın Süveyş kanalını yeniden İsrail'in kullanımına açması konusuna odaklanmıştı. Öte yandan İsrail'in taviz yönünde geri adım atmaya yanaşmaması ve ABD'nin Ortadoğu'daki çıkarlarını koruyan bir İsrail'i Araplar karşısında zayıflatmak istememesi Enver Sedat'ı barış politikasını yeniden düşünmeye sevk etti. Sedat'ın yeni stratejisi bölgede yeni bir savaş olmadan İsrail'in işgal ettiği bölgelerden çekilmeyeceği mantığı üzerine kurulmuştu¹¹³ ve bu dönemde ABD'nin statükoyu desteklemek dışında bir politika izlememesi¹¹⁴ Ortadoğu'yu savaş öncesi yaşanan sessizlikle karşı karşıya bıraktı.

Mısır ve Suriye, Suudi Arabistan'ın desteğini de alarak mevcut politik açmazı kırmak ve Arap ülkelerinin işgal altındaki bölgeleri İsrail'e bırakmaya razı olmadıklarını göstermek amacıyla 6 Ekim 1973'de İsrail'e karşı ani bir saldırı başlattılar. Araplar savaşın ilk iki gününde önemli başarılar kazanırken, Suriye Golan tepelerinin büyük bir kısmı geri almış Mısır ordusu ise Süveyş Kanalı'nı geçerek Sina yarımadasında ilerlemeye başlamıştı.¹¹⁵ Fakat Arap ordularının ilk başarıları birkaç gün içinde yerini İsrail'in karşı saldırılarına bıraktı ve savaş 26 Ekim'de sona erdiğinde ne İsrail ne de Arap cephesi bir zafer kazanmıştı.¹¹⁶ Savaşın bu şekilde sonuçlanması, Amerika'nın İsreil'e yönelik "muazzam" desteği sayesinde olmuştur. Daha savaşın başlangıcında Ürdün Kralı Hüseyin'i savaşta tarafsız kalması noktasında ikna eden ABD yönetimi özellikle Arap ordularının başarıları karşısında uluslararası mekanizmaları kullanarak savaşın İsrail lehine dönmesini sağlamıştır. Bu süreçte dönemin ABD Dışişleri Başkanı Henry Kissinger, Başkan Nixon'u da aşarak sürecin İsrail lehine dönmesi için elinden geleni yaptı. 21 Ekim'de Moskova'da gerçekleştirdiği ateşkes görüşmeleri sırasında İsrail'in elini güçlendirecek "basit bir ateşkes" üzerinde ısrar eden Kissinger, 22 Ekim'de Güvenlik Konseyi'nin aldığı ateşkes kararını ihlal ederek savaşta avantajlı konuma geçmesi noktasında İsrail'e yeşil ışık yak-tı.¹¹⁷ İsrail'in ateşkesi bozarak Mısır'ın Üçüncü Ordusu'nu yenilgiye uğratması üzerine de Kissinger ve Nixon Moskova'ya olayların dışında kalması noktasında sert bir uyarı gönderdi. Sonuç İsrail'in savaştan avantajını kaybetmeden ayrılacağı bir hal aldığında ise İsrail'e savaşı bitirmesi gerektiği söylenmiştir.

Tarihsel olarak bakıldığında ise savaşın iki temel sonucunun bölge üzerindeki etkisinin büyük olduğu söylenebilir. İlk olarak İsrail'in yenilmezlik miti bu savaşla birlikte yıkılmıştı¹¹⁸ ve bu durum İsrail'in 1973 önce-sindeki tavizsiz tutumundan geri adım atarak Mısır'la 1979'da bir barış anlaşması imzalamasıyla sonuçlandı. Öte yandan savaş sırasında Arap ülkelerinin, İsrail devleti işgal ettiği topraklardan çekilene kadar petrol üreti-

mini her ay yüzde 5 azaltmaya karar vermesi ve bunun sonucunda 1973'de 2.83 Dolar olan petrolün fiyatının 1974'de 10.41 Dolara yükselmesi¹¹⁹ dünyada ve özellikle ABD'de tedirginlikle karşılanmıştı. Örneğin, sadece 1974 yılında ABD'nin petrol ambargosu nedeniyle yaşadığı kayıp yaklaşık 48,5 milyar Dolar olmuştur.¹²⁰ Petrol ambargosu da yenilmezlik mitinin yıkılması kadar etkili olmuştur ve ABD yönetimi 1973 öncesindeki statükoyu destekleme politikasından geri adım atarak, 1979 barışı ile sonuçlanacak diplomasi atağını başlattı. Fakat bu iki önemli değişim daha çok Mısır ve İsrail arasındaki ilişkilerde etkisini gösterirken, olayın Filistin boyutu ise Lübnan'da üstlenen Filistinli grupların İsrail hedeflerine düzenledikleri saldırıların 1982 Lübnan işgaline kadar devam eden bir seyir izlemiştir.

Camp David ve Lübnan'ın İşgali

İsrail ve Mısır arasında ilk anlaşma Henry Kissinger'in arabuluculuğunda 17 Ocak 1974'de gerçekleşti. Anlaşmaya göre, İsrail askerleri Süveyş Kanalı'nın 20 mil doğusuna çekilirken, bölgeye sınırlı sayıda Mısır askerinin konuşlanmasına müsaade edilecekti.¹²¹ 4 Eylül 1975'de taraflar arasında imzalanan ikinci anlaşma ile daha önemli adımlar atıldı, İsrail Sina'nın 50 mil doğusuna kadar bir kısım bölgelerden çekilirken, Mısır askeri olmayan İsrail kargo gemilerinin Süveyş kanalını kullanmasına izin verdi.¹²² 1977 İsrail seçimlerinde işbaşına gelen Likud hükümeti İşçi Partisi'nden daha radikal bir parti olmasına rağmen Batı Şeria'yı ilhak edebilmek ve FKÖ ile daha kolay uğraşabilmek için¹²³ Mısır ile yapılacak bir anlaşmaya sıcak bakıyordu ve dış borçlar nedeniyle gittikçe kötüye giden Mısır ekonomisi, ABD'den gelecek yardımların İsrail'le anlaşmaktan geçtiğinin farkındaydı.¹²⁴ Bu iki gelişme Kissinger'in arabuluculuğundaki barış görüşmelerine hız kazandırdı ve taraflar Mart 1979'da tarihi Camp David anlaşmasını imzaladılar. İki kısımdan oluşan anlaşmanın Mısır-İsrail ilişkilerini düzenleyen kısmına göre, İsrail Sina yarımadasından tamamen çekilirken, ilk kez bir Arap devleti, Mısır İsrail'i tanımayı kabul ediyordu. Daha çok Filistin sorununa odaklanan ve söz konusu sorunun barışçıl çözümünü öngören anlaşmanın ikinci kısmının rafa kalkması ise fazla uzun sürmedi. Zira iki yıl sonra İsrail Lübnan'ı işgal ederek tüm dengeleri değiştirecektir.

Camp David anlaşmasının önemi sadece İsrail ve Mısır tarafları ile sınırlı kalmayarak büyük ölçüde ABD yönetiminin çabaları sonucunda imzalanmış olmasıydı. ABD'nin bu çabaları en açık bir şekilde her iki ülkeye de tahsis ettiği dış yardımlarda görülebilir. Mısır 1974'te ABD'den 71,4 milyon Dolarlık bir yardım alırken, bu rakam 1975'te 1,127 milyar Dolara, 1978'de 2,3 milyar Dolara ve 1979'da da 5,9 milyar Dolara yükselmiştir.¹²⁵ Aynı şekilde İsrail, 1975'te Washington yönetiminden 1,9 milyar Dolar değerinde

yardım alırken, bu miktar 1976'da 6,29 milyar Dolara, 1978'de 4,4 milyar Dolara ve 1979'da 10,9 milyar Dolara çıkmıştır.¹²⁶ Ekonomik yardımların yanı sıra ABD yönetimi, İsrail'e anlaşmanın hiçbir şekilde Yahudi devletinin çıkarlarıyla çelişmeyeceği ve Washington'un FKÖ ile bir görüşme gerçekleştirmeyeceği taahhütlerini vermiştir.¹²⁷ Buradan hareketle, 1979 Camp David Anlaşması'nın büyük ölçüde Kissinger'in kişisel çabaları ve ABD'nin yardım ve taahhütleri sayesinde gerçekleştiği ileri sürülebilir.

İsrail ve Mısır arasında bir barış anlaşması gerçekleştirilirken, Filistin tarafı bütünüyle bu sürecin dışında bırakılmıştı. 1970 Kara Eylül olayının ardından Lübnan'a yerleşen Filistinli örgütlerden FKÖ, burada adeta bir "devlet içinde devlet" halini aldı. Politik liderler Beyrut'a yerleşerek örgütün birimlerini, arşiv ve yayın kurumlarını, bürokratik yapılarını burada inşa ettiler.¹²⁸ Güney Lübnan'da özellikle Filistinli mülteci kamplarının etrafında yoğunlaşan kitle grupları bu bölgeyi adeta bir Filistin devletine dönüştürmüşlerdi ve İsrail topraklarına yönelik askeri operasyonlar da, bu bölgeden gerçekleştiriliyordu. FKÖ'nün Lübnan'da devlet içinde devlet gibi hareket etme kabiliyeti uluslararası arenada yaşanan bazı gelişmelerle daha da güçlendi. Kasım 1973'te Cezayir'de toplanan Arap zirvesinde Arap devletlerinin FKÖ'yü "Filistin halkının tek ve yasal temsilcisi" olarak kabul etmesi ve Kasım 1974'de BM Genel Kurulu'nda alınan çoğunluk kararıyla FKÖ'nün Filistinlilerin meşru temsilcisi olarak Genel Kurul oturumlarına katılmasının hükme bağlanması FKÖ'nün etkinliğini daha da artırdı.¹²⁹ FKÖ'nün giderek güçlenmesi bir taraftan işgal altındaki bölgelerde destekçilerini artırırken, diğer taraftan da İsrail'in dikkatini FKÖ'nün konuştuğu Lübnan'a yoğunlaştırmasına neden oldu.

FKÖ'nün uluslararası arenada artan prestiji sadece Güney Lübnan'da değil, Batı Şeria'da da güçlenmesine yol açmıştı. FKÖ'nün Batı Şeria'da güçlenmeye başladığının en önemli göstergesi Nisan 1976'da yapılan belediye seçimlerinde FKÖ yanlısı adayların önemli başarılar elde etmesi oldu.¹³⁰ İşgal altındaki bölgelerde FKÖ'nün güçlenmesi bir taraftan İsrail'in bu bölgelerdeki işgal politikasını sorunlu hale getirirken, diğer taraftan da İsrail hedeflerine yönelik saldırıların kolaylaşmasını da sağlamıştı. 13 Nisan 1975'de Lübnanlı *Falanjist* milislerin Filistinlileri taşıyan bir otobüs konvoyuna saldırarak bütün yolcuları öldürmesiyle başlayan¹³¹ Lübnan iç savaşının FKÖ için uzun vadede en önemli sonucu ülkedeki merkezi otoritenin zayıflamasıyla birlikte FKÖ'nün hareket alanının genişlemesi olmuştur. Öte yandan, FKÖ'nün politik olarak güçlendiği bir dönemde İsrail iç politikasında önemli bir dönüşüm gerçekleşmişti. 1977 seçimlerini ülkenin kuruluşundan beri iktidarda bulunan İşçi Partisi kaybetmiş yerini Filistin sorunu-

na “daha” radikal yaklaşan ve özellikle Batı Şeria’yı tarihi Yahudi yurdunun ayrılmaz bir parçası olarak gören Likud’a bırakmıştı.¹³²

FKÖ’nün gittikçe artan gücü ve Likud’la birlikte radikalleşen İsrail’in Filistin politikası 1978’de Lübnan’da kesişti. 11 Mart’ta El-Fetih militanlarının İsrail hapishanelerindeki Filistinlilerin serbest bırakılması talebiyle kaçırdıkları otobüsteki Yahudileri kurtarmak için İsrail askerlerinin gerçekleştirdiği operasyon sırasında 38 İsrailli sivilin yanı sıra 8 komandonun hayatını kaybetmesi gerilimi en üst seviyeye çıkardı.¹³³ Saldırıya misilleme yapacağını açıklayan İsrail, hedefinin Filistinli militanları geri püskürterek İsrail ve Lübnan arasında 7–10 kilometre genişliğinde bir “güvelik şeridi” oluşturmak olduğunu açıkladı.¹³⁴ 14 Mart’ta İsrail ordusu hava, kara ve denizden yaptığı çıkarmalarla Lübnan’ın güneyini Litani nehrine kadar işgal etti. 19 Mart 1978’de BM Güvenlik Konseyi’nin “İsrail’in Lübnan’ın bölgesel bütünlüğüne karşı yönelttiği askeri harekâtını durdurması ve kuvvetlerini bütün Lübnan bölgelerinden çekmesini” öngören 425 sayılı kararının¹³⁵ ardından bölgeden çekilen İsrail, bu bölgeye ilişkin politikasını dondurarak yeniden Camp David sürecine odaklandı.

Dünya kamuoyunun Camp David ve Lübnan’a odaklandığı bir dönemde Likud yönetimi Batı Şeria’da daha önce görülmemiş bir yerleşim hareketi başlatmıştı. Temel amacı, gelecekte hiçbir İsrail hükümetine bölgeyi terk etme olasılığı bırakmamak olan Likud, 1977–1981 yılları arasında işgal altındaki bölgelerdeki yerleşimcilerin sayısını 5.000’den 18.500’e çıkarırken, kendinden önceki İşçi Partisi’nin sınırlama koyduğu Arap nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde 20’den fazla yerleşim bölgesi inşa etmiştir.¹³⁶ Fakat bu durum Yahudilere yönelik Filistin şiddetinin artmasını ve İsrail güvenlik güçlerinin söz konusu Yahudilerin güvenliğini sağlayamaması gibi sorunları da beraberinde getirmiştir.¹³⁷ Gerek bu sorunları aşması gerekse yerleşim politikasında önemli bir araç işlevi görmesi amacıyla Likud yönetimi tarafından *Gush Eminent* gibi yasa dışı örgütlere yasallık kazandırılmış¹³⁸ ve bu tür örgütlerin uyguladığı şiddet politikası karşı şiddeti doğurarak 1980’lerin başında Batı Şeria’yı önemli bir çatışma bölgesi haline getirmiştir. 30 Temmuz 1980’de İsrail’in “bölünmez ve birleşmiş bir” Kudüs’ü başkent ilan etmesi ve 4 Ağustos 1981’de işgal altındaki bölgelere yönelik radikal politikalarıyla ünlü Ariel Şaron’un savunma bakanlığına atanması bölgedeki gerilimi daha da artırdı. Bu şiddet sarmalından “karlı çıkan” ise FKÖ olmuş ve Batı Şeria’da süregiden şiddet FKÖ’nün bölgedeki destekçilerini önemli ölçüde artırmıştı. Bu durumun kaçınılmaz sonucu da organize bir örgüt etrafında toplanan Batı Şeria’daki Filistinlilerin İsrail hedeflerine yönelik eylemlerinin daha şiddetli olmaya başlamasıydı.

Likud liderliğindeki İsrail'in Batı Şeria'da daha rahat hareket edebilmesi için FKÖ'nün gücünü kırması gerekiyordu. Bu doğrultuda Lübnan'a yönelik yapılacak bir operasyon FKÖ'nün bölgeyi terk etmesini sağlayacağı gibi, Lübnan'lı Hristiyan lider Beşir Cemayel'in de iktidara getirilerek Suriye'nin bölgedeki nüfuzunu kırmayı da mümkün kılacaktı.¹³⁹ Fakat 1981 Ağustos'unda bölgedeki şiddetin önüne geçmek isteyen ABD arabuluculuğunda FKÖ ve İsrail arasında bir ateşkes sağlanmış ve FKÖ'nün bu ateşkesi bozabilecek eylemlerden ısrarla kaçınması İsrail'in FKÖ'nün üzerine yürümek için bir bahane bulmasını zorlaştırıyordu.¹⁴⁰ Başlattığı üstü örtülü kışkırtma kampanyası sonuç vermemesine rağmen, Likud yönetimi aradığı bahaneyi FKÖ'nün hiçbir zaman üstlenmeyeceği İngiltere'deki İsrail Büyükelçisi Sholomo Argov'a yönelik 3 Temmuz'da gerçekleştirilen suikastla buldu.¹⁴¹ 1982 yılının başından itibaren Lübnan'ın güney sınırına konuşlanmaya başlayan İsrail ordusu suikastın ardından 6 Temmuz'da "Galile için Barış Operasyonu" adını verdiği büyük çaplı bir işgal harekâtı başlattı. 12 Ağustos 1982'de FKÖ'nün Lübnan'ı terk etmeyi kabul etmesiyle birlikte "resmi" anlamda sona eren işgal, bir taraftan ardında büyük bir yıkım bıraktırken, diğer taraftan da FKÖ gibi organize bir örgütün yokluğunda Filistin direnişini canlı tutacak simgeler de bırakmıştı.

Bu simgelerden en önemlisi işgalin resmen sona erdiği tarihten sonra 16-17 Eylül 1982'de Sabra ve Şetilla mülteci kamplarında Ariel Şaron'un "dolaylı sorumluluğunda" Hristiyan gerillalar tarafından gerçekleştirilen¹⁴² katliamlardı. Dolaylı sorumluluk, Cemayel'in öldürülmesiyle Lübnan'da iktidar değişikliği planı bozulan İsrail'in bölgedeki Hristiyan militanlara katliam için izin vermesiydi. Binlerce masum sivilin öldürüldüğü Sabra ve Şetilla katliamı bir taraftan İsrail iç politikasında önemli değişikliklere neden olurken, diğer taraftan da Filistinliler arasında birleştirici bir unsur olarak FKÖ'nün politik sahneden uzaklaşmasıyla doğan boşluğu doldurdu. 25 Kasım'da, 350.000'den fazla İsrailli Tel Aviv'de toplanarak Likud hükümetinin Lübnan'daki eylemlerini protesto etmenin yanı sıra katliamın soruşturulması için bir komisyonun kurulması yönündeki taleplerini seslendirdiler.¹⁴³ Protesto gösterileri gittikçe hız kazandı ve 26 Haziran 1983'de 20.000 kişi Lübnan Savaşı'na Karşı Komite'nin öncülüğünde, 3 Temmuz'da da 100.000 kişi Barış Şimdi adlı örgütün öncülüğünde gösteriler düzenledi.¹⁴⁴ İşgal sırasında artan popülaritesiyle İsrail parlamentosu Knesset'deki 48 sandalye sayısını 64'e kadar çıkarabilecek konuma ulaşan Likud, katliamın hemen ardından hızla popülarite kaybına uğradı.¹⁴⁵ Sabra ve Şatilla'nın İsrail iç politikasında harekete geçirdiği bu dönüşüm zamanla daha etkin bir hal alacak ve 1990'larla birlikte başlayan Barış Süreci'nin en önemli kilometre taşı olacaktır.

İntifada

FKÖ'nün Lübnan'dan uzaklaştırılması İsrail açısından beklenen sonucu vermemişti. Lübnan'da İran'ın desteğiyle güçlenen Emel ve Hizbullah gibi daha radikal örgütler FKÖ'nün yerini alırken, Batı Şeria'daki Filistinlerle İsrail askerleri arasındaki sürtüşme de artarak devam etmiş ve 1987'de patlak veren İntifada ile sonuçlanmıştır. 1987'ye gelindiğinde işgal altındaki bölgelerde bir taraftan İsrail'in gittikçe artan şiddet politikası diğer taraftan da yüzde 50 civarında bir kısmının İsrail'in direkt kontrolü altında olan bölgedeki Yahudi yerleşimcilerin sayısının 67.000'e yerleşim bölgelerinin sayısının da 143'e yükselmesi¹⁴⁶ Filistinliler için gündelik hayat koşullarını büyük ölçüde zorlaştırmıştı. Özellikle bölgedeki su kaynaklarının Yahudi yerleşimlerine aktarılması Filistinliler arasında büyük bir su sıkıntısına yol açmaktaydı.¹⁴⁷ Öte yandan, Lübnan savaşının ardından Batılı devletlerin Filistin sorununun çözümüne yönelik başlattığı diplomatik girişimlerden bir sonuç alınmadığı gibi, işgal altındaki bölgelerdeki ekonomik durumun gittikçe kötüye gitmekteydi ve İran-Irak savaşına odaklanan Arap dünyası da Filistin sorununa yönelik kayıtsız kalmıştı. Bütün bunlara Lübnan'dan çıkarılan FKÖ'nün işgal altındaki bölgelerde etkin olamaması da eklenince 1980'lerin ikinci yarısına gelindiğinde Filistinliler hiç de iç açıcı olmayan bir durumla karşı karşıya kalmıştı.¹⁴⁸ Fakat öte yandan dış etkenlerle işgalin sona erdirilemeyeceğinin iyice farkına varmış¹⁴⁹ Ortadoğu'daki en iyi eğitimli grup olan¹⁵⁰ Filistinliler bu kısır döngüyü kırmak için kendilerine düştüğüne kanaat getirmişlerdi. Kısacası, tarihler 1987'yi gösterdiğinde Filistin halkının Filistin davasındaki kontrolü bütünüyle ele alması ve İsrail'in tek taraflı politikalarına yönelik tepkilerini gösterebilmeleri için sadece küçük bir kıvılcım¹⁵¹ bekleniyordu.

Bir İsrail askeri aracının 4 Filistinliyi çarparak öldürmesi üzerine 9 Aralık 1987'de bir grup gencin düzenlediği gösteriyi bastırmaya giden İsrail askerleri taşlanacak¹⁵² ve bu kıvılcım kısa süre içinde tüm işgal altındaki bölgelere yayılacaktır. Hızla yayılan hareket karşısında çaresiz kalan İsrail hükümetinin aldığı her önlem bir taraftan hareketi daha da güçlendirirken, diğer taraftan da Filistinlilere yönelik dünya kamuoyunun desteğini artırıyordu. Tutukladıkları iki genç Filistinlinin kol ve bacak kemiklerini taşlarla kıran İsrail askerlerinin görüntülerinin önce CNN'de daha sonra diğer yayın organlarında yer aldı.¹⁵³ Aynı zamanda, silahsız ve taş atan Filistinli çocuklara karşı ağır silahlı İsrail askerlerinin görüntülerinin de aynı medya organlarında sıkça görülmeye başlaması Batı dünyasında Filistinlilere yönelik sempatiyi önemli oranda artırdı.¹⁵⁴ Mayıs 1990'da *Save the Children* adlı örgütün İsviçre kolunun açıklamasında, İntifada'nın ilk iki yılında İsrail askerlerinin çocuklara uyguladığı şiddet durumun vehametini açıkça gösteriyordu. 25,000'in üzerinde çocuk yaralanmalardan dolayı tıbbi tedavi alır-

ken, 3,460 örnek kayıt üzerinden çıkarılan istatistiklere göre, bunlardan üçte biri on yaşın altında, beşte biri de beş yaşın altındaydı. Yine aynı rapora göre, bu çocukların beşte dördünden fazlası kafalarından ya da vucutlarının üst kısmından hasar görürken, neredeyse üçte birinin de kemikleri kırılmıştı.¹⁵⁵ Bütün bu yaşananlar sonucunda, o güne kadar Batı kamuoyunda “terörle” özdeşleşen Filistinliler kısa süre içinde “masum” sivilere dönüşmüştü.

Dünya kamuoyunun bu desteği ve İsrail’in çaresiz kalması Filistinliler İntifada’nın devamı konusunda daha da cesaretlendirdi ve 1988’in ortalarına gelindiğinde işgal altındaki bölgelerin tamamı direnişe dâhil olmuştu. Bu durumun kaçınılmaz sonucu İsrail işgali altındaki bölgelerle bizzat İsrail arasında bir bölünme yaratarak 1977’de dönemin başbakanı Meneham Begin’in artık varolmadığını ilan ettiği “Yeşil Hattın” yeniden inşa edilmesi oldu.¹⁵⁶ Batı Şeria ve Gazze’nin İntifada ile birlikte Filistinliliğinin ön plana çıkması İsrail’in Batı Şeria’nın bir kısmını Ürdün’e terk ederek Filistin devleti olasılığını ortadan kaldırma ve Ürdün yönetiminin uzun yıllardır devam ettirdiği Batı Şeria’yı Ürdün’e dâhil etme planlarının iflası anlamına geliyordu. Bunun üzerine Ürdün Kralı Hüseyin, 31 Temmuz 1988’de yaptığı bir televizyon konuşmasında Batı Şeria’ya ilişkin tüm iddialarından vazgeçtiklerini açıklamak zorunda kaldı.¹⁵⁷

İntifada tüm şiddetiyle sürerken Filistin sorunun geleceğini şekillendirecek iki önemli gelişme daha yaşanmıştı. Soğuk Savaş’ın sona ermesi tüm küresel dengeleri değiştirdiği gibi, Amerika’nın gözünde İsrail’in Ortadoğu’daki stratejik öneminin azalmasına yol açarak¹⁵⁸ ABD’nin barış yönünde İsrail’e baskı uygulayabilmesinin de yolunu açmıştı. George Bush yönetiminin 10 milyar Dolarlık krediyi barış sürecinin başlatılması şartına bağlamasının eski Sovyet coğrafyasından gelen yüz binlerce Yahudiyi ülkeye entegre etmek için ABD’nin vereceği krediye ihtiyaç duyan İsrail’i zor durumda bırakması bu durumun en önemli göstergesi olmuştur.¹⁵⁹ Soğuk Savaş’ın sona ermesinin hemen ardından patlak veren Körfez Krizi de Filistin sorununu iki açıdan etkilemiştir. Bazı analizciler tarafından “büyük bir hata” olarak değerlendirilen¹⁶⁰ FKÖ’nün Saddam Hüseyin liderliğindeki Irak’ı desteklemesi Körfez ülkelerinden gelen ekonomik yardımın kesilmesine neden olmuş ve zor durumda kalan FKÖ, barış görüşmeleri konusunda daha tavizkar bir tutum takınmak zorunda kalmıştır.¹⁶¹ Körfez savaşı aynı zamanda ABD’yi Arap müttefiklerine borçlu kılmıştı ve Washington yönetimi bir barış girişimine öncülük ederek söz konusu borcunu ödemek istiyordu.¹⁶² Hepsinden de önemlisi petrol akışının güvenliğini ve serbest pazarın yaygınlaşmasını öngören Ortadoğu’da kurulacak “yeni düzenin” sürdürülebilirliği Filistin sorununun çözülmesinden geçiyordu.¹⁶³

Madrid ve Oslo Barış Süreci

Tüm bu faktörler Filistin sorunda yeni bir dönemi başlattı ve 30 Ekim 1991'de ABD ve Rusya'nın sponsorluğunda Filistin-İsrail sorununa çözüm bulmak amacıyla soruna müdahil olan taraflar Madrid Barış Konferansı kapsamında bir araya geldi. FKÖ'nün söz konusu konferansa İsrail'in Filistinlilerle direkt görüşmeyi reddetmesi dolayısıyla oluşturulan Filistin-Ürdün Delegasyonu kapsamında katılması ve görüşmelere Filistin-Ürdün Delegasyonu ve İsrail Delegasyonu'nun yanı sıra, soruna dolaylı müdahil olan Suriye, Lübnan ve Mısır Delegasyonlarının da dahil edilerek kapsamın genişletilmesi¹⁶⁴ Madrid Konferansının sorunlu kısımlarını oluşturuyordu. Sürecin başlamasından itibaren bir yıl geçmesine rağmen somut adımlar atılamaması, tarafların birbirlerini tanımadıkları bir süreçten olumlu bir sonucun alınamaya-çağına yönelik eleştirilerin artmasına neden olmuş ve dünya kamuoyunun Madrid Konferansına yönelik umutları azalmaya başlamıştı.¹⁶⁵

Böyle bir ortamda Norveç'in başkenti Oslo'dan gelen haber dünya kamuoyunda şaşkınlığa yol açtı. Washington'daki yetkililerin dahi görüşmelerde ilerleme olmamasından tedirgin olduğu bir dönemde¹⁶⁶ İsrail'de 1992 seçimlerini kazanan yeni hükümetin temsilcileri¹⁶⁷ Norveç'in gözetiminde Filistinli yetkililerle 6 ay süren gizli bir görüşme gerçekleştirmişti. Görüşmelerin sonucunda 9 ve 10 Eylül 1993'de sırasıyla Arafat ve *Izak Rabin* tarafından imzalanan "Tanıma Anlaşmasıyla" FKÖ, İsrail devletinin varlığını tanıdığını ve İntifada'yı sona erdirdiğini taahhüt ederken, İsrail FKÖ'nün Filistinlilerin yasal temsilcisi olduğunu kabul ediyor ve barış süreci bağlamında FKÖ'yü muhatap olarak alacağını belirtiyordu. Tanıma Anlaşması'nın hemen ardından 13 Eylül'de Beyaz Saray'da imzalanan "İlkeler Bildirgesi" ise bir anlaşmadan ziyade bir anlaşmayla sonuçlanacak sürecin nasıl işleyeceğini belirleyen bir taslak niteliğindedir. İlkeler Bildirgesi'ne göre, Kasım ayına kadar İsrail askeri birliklerini Gazze ve Eriha'dan çekmeye başlayacak, Nisan 1994'e kadar bu bölgelerin kontrolünü Filistin yönetimine bırakacaktı. Ardından 5 yıllık bir geçiş dönemi başlayacak ve bu süre içinde İsrail sivil yönetimi eğitim, kültür, sağlık, vergi ve turizm gibi alanlarda kontrolü Filistin Yönetimine devredecekti. İsrail ordusu yerleşim merkezlerinin dışında kalmaya devam ederek bölge güvenliğini sağlarken, İsrail yönetimi Yahudi yerleşimleri üzerindeki tam kontrolünü devam ettirecekti.¹⁶⁸ Sürpriz sayılabilecek bu anlaşmalar bazılarınca tarihi bir adım olarak görülürken, taraflar arasında ortak bir noktaya varılmasına imkan sağlamak için 1948 mültecilerinin geri dönüşü, Filistin devletinin sınırları ve Batı Şeria ve Gazze'deki Yahudi yerleşimlerinin geleceği gibi üç hayati konuda sessiz kalan¹⁶⁹ anlaşmalar bir kısım aydın ve devlet adamı tarafından şiddetle eleştirildi.

Anlaşmaya en büyük tepki diasporadaki Filistinlilerden gelmişti.¹⁷⁰ Filistinli entelektüel *Edward Said*, anlaşmanın “yerleşimlerin devamı, Kudüs’ün İsrail egemenliği... altında tutulması, sınırların ve suların İsrail tarafından kontrolü,... güvenliğin İsrail tarafından kontrolü” gibi şartları Filistinlilere kabul ettirdiğini, ve “İsraillilerin yapmaya çalıştığı[nın] işgalin bu şekilde yeniden ambalajlanması hususunda Filistinlilerin rızasını elde etmek” olduğunu belirtmiştir.¹⁷¹ Diğer taraftan Oslo Anlaşması, BM ve diğer uluslararası örgütlerin Filistin sorununa ilişkin aldığı Kudüs’ün statüsü, mültecilerin geri dönüşü ve İsrail’in işgal altındaki bölgelerden bütünüyle çekilmesi gibi kararları hiçe sayarak, görüşmelere yeniden başladığı gibi, Filistin sorununun temelini oluşturan bu konuların görüşülmesini ileri bir tarihe ertelemekteydi.¹⁷² Anlaşmanın avantajlarına değinen Harvard Üniversitesi’nden Filistinli akademisyen *Walid Khalidi* ise iddialarını; FKÖ, İsrail ve ABD tarafından tanınmıştır, İsrail’in işgal ettiği bölgelerden çekilmesi kabul edilmiştir, süreç bir takvime bağlanarak kesinleştirilmiştir, kontrolün Filistin Yönetimi’ne devri öngörülmüştür ve büyük güçlerin Filistin’e ekonomik yardımı sağlamıştır şeklinde özetlemekteydi.¹⁷³

Oslo’nun ihanet mi, başarı mı olduğuna yönelik tartışmalar devam ederken, taraflar Kahire’de bir araya gelerek 4 Mayıs 1994’de “Gazze ve Eriha Anlaşması”nı imzaladılar. Anlaşmaya göre, İsrail Gazze Şeridi’nin yüzde 62’sinden ve Eriha’nın küçük bir kısmından çekilirken, üç hafta içinde bu bölgelerin askeri ve sivil yönetimini Filistin tarafına devredecekti.¹⁷⁴ 28 Eylül 1995’e gelindiğinde Washington’da Arafat ve Rabin’in yanı sıra ABD Başkanı Bill Clinton, Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek ve Ürdün Kralı Hüseyin’in de imzaladığı Oslo II olarak ta bilinen “Batı Şeria ve Gazze üzerine İsrail Filistin Geçici Anlaşması” gerçekleştirildi. Oslo II en basit ifadeyle Batı Şeria’yı A, B ve C olmak üzere üç bölgeye ayırarak, İsrail’in bu bölgelerden çekilmesini takvime bağlıyordu. Toplam toprakların yüzde 3’ünü oluşturan A bölgesi Filistin kontrolüne bırakılıyor ve en geç altı ay içinde buradaki tüm İsrail askerlerinin çekilmesi öngörülmüyordu. Batı Şeria’nın yüzde 27’sini oluşturan B bölgesinde Filistinliler sivil yönetimi üstlenirken, bölgenin güvenliği İsrail askerleri ve Filistin polisi tarafından ortak bir şekilde sağlanacaktı. Toprakların yüzde 70’ini oluşturan C bölgesi ise tamamıyla İsrail’in kontrolünde kalacak ve belli aralıklarla belli bölgelerin sivil kontrolü Filistin tarafına devredilecekti.¹⁷⁵

Rabin Suikasti ve Netanyahu Dönemi

Barışa yönelik bu olumlu hava fazla uzun sürmedi ve Ortadoğu 4 Kasım 1995’de barış sürecinin ‘mimarlarından’ Izak Rabin’in barış karşıtı bir Yahudi (*Yigal Amir*) tarafından öldürülmesiyle sarsıldı. Spesifik bir olayın

çok ötesinde olan Rabin suikastı bir bakıma İsrail'deki Şubat 1994'de radikal bir Yahudinin *Hebron*'da bir camiye saldırarak 29 kişiyi öldürmesiyle kendini gösteren ve gittikçe güçlenen barış karşıtı cephenin tutumunu yansıtıyordu.¹⁷⁶ *Eretz Israel* (Büyük İsrail) hayalini sona erdirmesi, Kudüs'ün bütünlüğünü tehlikeye atıyor olması, Batı Şeria ve Gazze'deki yerleşimleri sona erdirme olasılığı gibi gerekçelerle¹⁷⁷ barış sürecine karşı tavır alan parti ve gruplar gösteriler düzenlediler ve çeşitli televizyon programlarında Oslo sürecinin kırılma noktalarına saldırdılar.¹⁷⁸ Böylelikle bir taraftan barış sürecinin ardındaki halk desteğinin altını oymaya çalışırken, diğer taraftan da Hamas gibi Filistinli radikal grupları kışkırtmayı amaçlıyorlardı.¹⁷⁹ Zaten başından beri Oslo sürecine karşı olan Hamas da bu kışkırtmalara karşılık vermekte çekilmedi. 25 Şubat 1996'da Kudüs'de ve 3 Mart 1996'da Tel Aviv'de düzenlenen iki intihar saldırısında onlarca İsraillinin ölmesi yaklaşan İsrail seçimleri öncesi barış sürecine karşı olan cepheyi güçlendirerek bir anlamda 29 Mayıs 1996 seçimlerinde bu cephenin oylarını artırmasının da önünü açtı.¹⁸⁰

Rabin'in öldürülmesinin ardından yerine geçen *Şimon Perez* kısa süren başbakanlığı döneminde birkaç bölgenin Filistin denetimine devri dışında barış sürecine fazla katkıda bulunmamış, 11 Nisan 1996'da güney Lübnan'a yönelik başlattığı "Gazap Üzümleri Operasyonu" ile Mayıs seçimleri öncesinde popülerite kaybına uğramıştı.¹⁸¹ Seçim sonuçlarına göre *Benjamin Netanyahu* önderliğindeki Likud, İşçi Partisi'nin ardından Knesset'e en fazla üye gönderen ikinci parti olmasına rağmen, parlamentodaki dağılım Likud'un koalisyon oluşturması için daha uygundu.¹⁸² Seçim kampanyası sırasında Likud ve İşçi Partisi mevcut 144 yerleşim bölgesinin sökülmeyeceği ve Kudüs'ün İsrail'in nihai ve bölünmez başkenti olduğu konularında aynı söylemlere¹⁸³ başvurmuşlardır. Fakat Likud'un önderliğinde oluşan yeni koalisyon bu açıklamalardan daha da ileri giderek kendinden önceki İşçi Partisi'nden farklı olarak Oslo anlaşmalarının devamına karşı çıktığını ve bir Filistin devletinin kurularak mültecilerin geri dönmesi gibi hususları kesinlikle kabul etmeye yanaşmadığını açıkladı.¹⁸⁴ Aynı tarihlerde işgal altındaki bölgelerde yapılan seçimleri ise El-Fetih kazanmış ve 1967 öncesi sınırlara geri çekilecek, Kudüs'te egemenliği paylaşacak ve mülteci sorununa adil bir çözüm konusunda itidalli davranacak bir İsrail'le anlaşmaya hazır olduğunu duyurmuştu.¹⁸⁵

Netanyahu hükümeti döneminde ilk gerilim Ağustos ayında önceki yönetimin Batı Şeria'da yeni yerleşimlerin inşasını yasaklayan kararının kaldırılması ve Filistin Yönetimi'nin Doğu Kudüs'teki eylemlerini sınırlandıran bir kararın alınmasıyla yaşandı.¹⁸⁶ Fakat süreci sekteye uğratabilecek

daha büyük bir gerilim ise İsrail'in 25 Eylül'de Mescid-i Aksa'nın altından geçen bir tünelin inşasına başlanmasının ardından vuku buldu. Tünel inşaatını protesto eden Filistinli göstericilerle İsrail askerleri arasında yaşanan çatışmada 40 civarında Filistinli hayatını kaybederken, 100'ün üzerinde Filistinli de yaralandı.¹⁸⁷ Netenyahu hükümeti Oslo sürecine karşı çıktığını açıkça belirtmesine ve süreci sekteye uğratacak adımlar atmasına rağmen, bu tarihlerde İsrailiilerin ve Filistinlilerin neredeyse yüzde 60-65'i barış sürecini destekliyordu.¹⁸⁸ Ayrıca Tünel olayının ardından yaşananlar Netenyahu'yu uluslararası kamuoyu karşısında zor durumda bırakmıştı.¹⁸⁹ Gerek Oslo sürecine yönelik halk desteği gerekse uluslararası kamuoyunun baskısı İsrail hükümetini isteksiz de olsa barış sürecinin bir parçası olan *Hebron Protokolü*'nü imzalamaya zorladı.

15 Ocak 1997'de imzalanan Hebron Protokolü ile 10 gün içinde Hebron bölgesinden çekilmeyi taahhüt eden¹⁹⁰ İsrail yönetimi, uluslararası tepkilerin azaldığı bir ortamda 19 Şubat 1997'de Kudüs yakınlarındaki *Har Homa* bölgesinde 30.000 İsrailli için 6.500 yeni konut inşa edileceğini açıkladı.¹⁹¹ Mart ayında İsrail tarafının inşaatlara başlaması üzerine artan gerilim 23 Ekim 1998'de *Wye Memorandumu*'nun imzalanmasıyla yerini barış sürecinin devamına ilişkin yeni umutlara bıraktı. ABD Başkanı Bill Clinton iki yıldır devam eden barış sürecindeki tıkanmayı sonlandırmak amacıyla tarafları bir araya getirmişti.¹⁹² Wye doğrultusunda tamamıyla İsrail'in kontrolünde bulunan C bölgesi statüsündeki topraklardan sadece yüzde 1'inin A bölgesine devredilmesi, toprakların yüzde 12'sinin C'den B'ye, yüzde 14,2'sinin de B'den A'ya dönüştürülmesi öngörülüyordu.¹⁹³ Fakat bu tavizler bile Netenyahu koalisyonundaki radikal partiler için fazlaydı ve söz konusu partiler Wye'nin ardından koalisyondan ayrılarak İsrail'in erken seçime gitmesinin yolunu açtılar.¹⁹⁴

17 Mayıs 1999'da yapılan seçimleri Ehud Barak'ın liderliğindeki İşçi Partisi kazanınca barış sürecinin yeniden harekete geçirileceğine dair beklentiler artmıştı. Eylül 1999'da taraflar arasında Wye Memorandumu'na yeniden işlerlik kazandırmayı amaçlayan *Şarm El-Şeyh* anlaşması¹⁹⁵ imzalanırken, Bill Clinton'un arabuluculuğunda taraflar Temmuz 2000'de *Camp David*'te tekrar bir araya geldiler. Nihai konuların görüşüldüğü zirvede mülteciler ve yerleşimler konusunda bir anlaşmaya varılamadığı gibi Kudüs'ün statüsü konusu görüşmelerin tıkanığı temel nokta olmuştu.¹⁹⁶ Temel meselelerin yanı sıra, İsrail tarafı Oslo anlaşmasıyla kabul edilen topraklardan daha azını (bunların yüzde 86'sını) Filistin tarafına bırakmayı taahhüt ediyordu. Üstelik Filistin'e bırakılacak bölgenin içinde de bazı güvenlik koridorlarının oluşturulması, kurulacak devletin sınırları, hava saha-

sı ve su kaynakları üzerinde İsrail devletinin kontrolünü devam ettirmesi gibi talepler de ileri sürülmekteydi.¹⁹⁷ Görüşmeler 25 Temmuz'da Clinton'un, Barak'ın "bu anın tarihsel önemini farkında olarak" daha esnek davrandığı, bunun aksine Arafat'ın sadece barış sürecine sadık kaldığı zirvede tarafların anlaşmaya varamadığını açıklamasıyla sona erdi.¹⁹⁸ Fakat durum Clinton'un açıkladığı gibi değildi. Camp David sürecinde aktif rol alan Robert Malley'in ifadelerine göre, ABD açık bir şekilde İsrail'in argümanlarını desteklemiş, hatta İsrail tarafının ileri sürdüğü düşünceler bile İsrail'in değil ABD'nin düşünceleri olarak gösterilmiştir.¹⁹⁹ Diğer bir ifadeyle, ABD'nin açıkça İsrail tarafında yer aldığı görüşmelerde Filistin tarafının istediği sonuçları elde etmesi mümkün değildi.

Şaron, İsrail Saldırıları ve El-Aksa İntifadası

Camp David'te görüşmelerin tıkanmasından bir yıl sonra Ariel Şaron, beraberindeki askerlerle 28 Eylül 2000'de Müslümanların gözünde üçüncü kutsal mekan olarak kabul edilen Mescid-i Aksa'ya İsrail'in Kudüs üzerindeki tam egemenliğini göstermek için "kışkırtıcı" bir ziyaret gerçekleştirdi. Bu olay zaten barış sürecinin işgalin bir maskesine dönüştüğünü düşünen Filistin cephesindeki gerginliği daha da artırdı ve bu gerginlik ziyaretin ertesi günü 29 Eylül'de İkinci İntifada'nın (El-Aksa İntifadası) patlak vermesiyle sonuçlandı.²⁰⁰ Büyük bir Filistinli kitlenin katıldığı gösterilere İsrail tarafının müdahalesi şiddetli olmuştu. İsrail'in önemli yayın organlarından *Haaretz* gazetesinin aktardığına göre, 6 hafta içinde 197 Filistinli İsrail askerlerince öldürülmüş, 8.000'i de bu saldırılarda yaralanmıştı.²⁰¹ Yine *Haaretz*'e göre, özellikle saldırının ilk gününde bir milyondan fazla mermi harcayan İsrail ordusu adeta bir "ölüm makinasına" dönüşmüştür.²⁰² Kısacası, 1990'lara damgasını vuran barış süreci etrafında şekillenen sakinlik ikinci intifada ile birlikte resmen sona ermiş ve yerini tekrar "orantısız" bir şiddet sarmalına bırakmıştır.

Barış süreci sona erdiğinde işgal altındaki bölgelerdeki manzara Oslo sürecini eleştirenleri haklı çıkarır cinstendi. 1992'de 100.000 olan Yahudi yerleşimcilerin sayısı 2000'de 200.000'e yükselerek iki kat artmıştı.²⁰³ İşgal altındaki bölgelerde 30 yeni yerleşim bölgesi, 18.330'dan fazla yeni konut inşa edilmiş ve gerek bu yeni yerleşim bölgelerini gerekse yerleşimleri birbirine bağlayan yolları inşa etmek için binlerce dönümlük Filistin toprağı müsadere edilmişti.²⁰⁴ Yine bu süreçte Doğu Kudüs'te Yahudi yerleşimcilerin sayısı 22 binden 170 bine yükselmiş, Filistinlilere ait 92'den fazla ev de yıkılmıştı.²⁰⁵ Clinton'un çözüm için elinden geleni yapmakla övdüğü Barak dahi barış sürecinde en büyük yerleşim inşa hamlesini başlatan lider olmuştur.²⁰⁶ Kısacası, barış süreci boyunca işgal devam etmiş ve işgal altındaki

bölgelere ilişkin çözüm olasılığı barış süreci öncesi döneme göre daha fazla imkânsızlaşmıştır. Bu “imkânsızlık” 1994–1996 yılları arasında desteklerinin neredeyse üçte birinden fazlasını kaybeden²⁰⁷ Hamas ve İslami Cihad gibi radikal grupları güçlendirmiş, bu grupların gerçekleştirdiği intihar eylemleri 2001’de iktidara gelen Şaron yönetiminin şiddet-merkezli işgal planının temel meşrulaştırıcısı olmuştur.

6 Şubat 2001’de yapılan sadece başbakan adaylarının yarıştığı başbakanlık seçimlerini Ariel Şaron oyların yüzde 62,3’ünü alarak kazanmıştır. Şaron’a göre, “bağımsızlık savaşı henüz bitmemişti”²⁰⁸ ve yeni seçimlerin ardından oluşturduğu hükümet dünya kamuoyunu uygulayacağı politikalara hazırlayarak sistemli bir şekilde barış sürecini, Filistin kurumlarını ve liderliğini ortadan kaldırmaya odaklanmıştır.²⁰⁹ Filistinli intihar bombacılarının eylemleri ve 11 Eylül saldırıları Şaron’a aradığı bahaneyi verince, İsrail ordusu 2002’nin Şubat ayının sonlarında Filistin bölgelerine yönelik aralıklarla devam eden bir işgal operasyonu başlattı. Öneğin, Aralık 2001’de ABD’ye bir ziyaret gerçekleştiren Şaron, burada yaptığı açıklamada Amerika ile İsrail’in yaptıkları savaşın aynı olduğunu ve her ikisinin de “teröre karşı savaşta” olduklarının altını çizerek FKÖ’ye yönelik gerçekleştireceği operasyonu meşrulaştırmıştır.²¹⁰ 29 Mart 2002’de “Savunma Kalkanı Operasyonu” adı altında altı ay sürecek geniş kapsamlı bir işgale giren İsrail ordusu bu süre içinde, bir taraftan Arafat’ın karargâhını kuşatarak onu politik olarak işlevsiz hale getirirken, diğer taraftan da Filistin kamu kurumlarına, elektrik, su ve yol gibi alt yapılara önemli ölçüde zarar verdi.²¹¹

Artan gerilim uluslararası kamuoyunun dikkatini tekrar bölgeye çekmişti. 2002 yazında ABD, AB, Rusya ve BM’den oluşan “Dörtlü (Quartet)” yol haritası adı altında yeni bir barış planı hazırladı ve 20 Aralık 2002’de kamuoyuna duyurulması öngörülen plan İsrail’in itirazları üzerine ancak 30 Nisan 2003’de açıklandı.²¹² Üç aşamadan oluşan planın ilk aşaması, Filistin tarafının en kısa süre içinde şiddet ve kışkırtmaya bir son vererek anayasa ve seçimler gibi kapsamlı politik reformlara yönelik hazırlıklara başlamasını öngörmektedir. İsrail tarafı ise aynı aşamada 28 Eylül 2000’den itibaren işgal ettiği bölgelerden çekilecek, yerleşim faaliyetlerini donduracak ve Filistinlileri kışkırtacak eylemlerden kaçınacaktı.²¹³ İkinci aşamada geçici sınırları olan ve yeni anayasa temelinde bir egemenliğe sahip Filistin devletinin oluşturulması amaçlanmaktaydı. Son aşamada, İsrail’in 1967 öncesi sınırlara çekilmesini ve mülteciler sorununa adil ve gerçekçi bir çözüm bulunmasını öngören BM’nin 242, 338 ve 1397 sayılı kararları temel alınarak bir Filistin devleti kurulacaktı. Kudüs konusunda ise, her iki tarafın dini ve politik kaygıları göz önünde bulundurularak bir çözüm bulunmaya çalışılacaktı.²¹⁴

Plan önce Filistin tarafında sonra İsrail cephesinde kabul gördü ve ilk aşamanın uygulanması bağlamında Yaser Arafat, 30 Nisan'da FKÖ içinden *Mahmud Abbas*'ı başbakan olarak atadı. Fakat pratikler planda öngörüldüğü gibi gerçekleşmiyordu. Arafat'ın güvenlik birimlerinin kontrolünü Abbas hükümetine devretmeye yanaşmaması üzerine, radikal grupların şiddet eylemlerinin ve bu eylemlerden meşruiyet alan İsrail şiddetinin önüne geçmeyi başaramayan Abbas, Kasım 2003'de görevinden istifa etti.²¹⁵ Bu arada Şaron yönetimi Batı Şeria ile İsrail topraklarını ayırmayı amaçlayan ama gerçekte iki bölge arasındaki sınır olan yeşil hat üzerinden değil, önemli bir Filistin toprağını İsrail tarafında bırakarak ilerleyen bir "ayrım duvarı" inşa etmeye başlamıştı. Söz konusu duvar inşasının yanı sıra, Yahudi yerleşimlerinin genişlemesinin durdurulmamış olması intihar saldırılarına devam etmeleri için aradıkları bahaneyi veriyordu ve bu saldırıların giderek artması da 2004 yılı başladığında yol haritasına ilişkin umutları hızla azalttı. Politikasını Filistin tarafını muhatap kabul etmeme üzerine inşa eden Şaron'un 2 Şubat 2004'te Gazze'den tek taraflı çekilme planını açıklaması ve İsrail ordusunun 18–22 Mayıs 2004'de Refah mülteci kampına girerek 50 civarında Filistinlinin ölümüne neden olması ise yol haritasının uygulanmasını tamamen rafa kaldırdı.

Arafat'ın Ölümü, Seçimler ve Hamas Hükümeti

Fakat Yaser Arafat'ın 11 Kasım 2004'de ölmesi ve dünya kamuoyunun gözünde ılımlı bir lider imajı bulunan Mahmud Abbas'ın 9 Ocak 2005'de yapılan seçimlerin ardından FKÖ'nün başkanlığına seçilmesi Yol Haritası'nı yeniden gündeme getirdi. Seçimlerden kısa bir süre sonra 8 Şubat'ta Şaron ve Abbas Mısır'ın Şarm El-Şeyh kentinde bir araya gelerek çatışmaların durdurulması ve barış süreci bağlamında görüşmelere başlanması yönünde bir karar aldılar. Bu karara rağmen, bir taraftan İsrail'in tek taraflı eylemlerine devam etmesi diğer taraftan Abbas'ın Filistin şiddetini durdurmaya muktedir olmaması gerilimin artarak devam etmesiyle sonuçlandı.²¹⁶ Taraflar arasında ortak bir noktada uzlaşılabilmesi Şaron'un tek taraflı eylem politikasını kolaylaştırdı ve 15–22 Ağustos 2005 tarihleri arasında İsrail, Gazze Şeridi'nden çekilme planını hayata geçirdi.²¹⁷ Fakat bu çekilme bölgenin kontrolünün Filistin tarafına bırakıldığı anlamına gelmiyordu ve İsrail yaşanan her gerilimi bahane göstererek bölgeyi belli aralıklarla yeniden işgal etti. 25 Haziran 2006'da Hamas militanlarının bir İsrail askerini kaçırması üzerine bölgeye yönelik geniş çaplı bir işgal hareketi başlatan İsrail kuvvetleri opreasyon boyunca 250'ye yakın Filistinli sivil öldürürken, Filistin resmi kurumlarının yanı sıra birçok sivil binayı da yerle bir etti.²¹⁸

25 Ocak 2006'da yapılan parlamento seçimlerini ise Hamas'ın kazanması bir taraftan FKÖ gibi Filistin sorunu ile özdeşleşen bir örgütü politik alanda ikinci plana iterken, diğer taraftan Filistin'in Oslo süreci ile birlikte oluşturduğu dünya kamuoyundaki "imajını" tersine çevirmişti.²¹⁹ Washington yönetimi İsrail'i tanımadığı sürece Filistin'de kurulan yeni hükümeti kabul etmeyeceğini açıklarken, Avrupa Birliği'nin de Filistin'e yönelik ekonomik yardımları kesmesi Hamas'ı ciddi bir ekonomik krizle karşı karşıya bıraktı. Ekonomik krizin politik bir krize dönüşmesi gecikmedi ve maaşları ödenmeyen memurları arkasına alan FKÖ, Hamas karşısındaki üstünlüğünü yeniden kazanmak için yeni hükümeti köşeye sıkıştırmaya başladı. Hamas ve FKÖ taraftarları arasındaki gerilim kısa süre içinde, 2006 Aralık ayında şiddete dönüşerek tırmanmaya başlayınca Filistin'in "iç savaşa" doğru gittiği yorumları yapıldı ve bu durumun Filistin sorunu açısından ciddi sonuçları olacağı dille getirildi.

Öngörüler kısa süre içinde haklı çıktı ve uluslararası desteği arkasına alan Abbas, 17 Haziran 2007'de 12 üyelik bir acil durum kabinesi kurduğunu açıklayarak bir anlamda bu bölünmeyi siyasal ve kurumsal düzleme oturttu. Bu gelişmelerin yaşandığı bir ortamda Washington yönetimi "Hedef Batı Şeria Stratejisini" uygulamaya koymuş ve Filistin politikasını bu strateji doğrultusunda şekillendirmeye başlamıştı. Buna göre, ambargo ile kontrol altına alınamayan Hamas'ın Batı Şeria'nın refah düzeyinin artırılmasıyla alt edileceği ve bir kıyaslamaya giden Filistinlilerin Hamas'a olan desteklerini çekeceği düşünülüyordu. Dolayısıyla, Abbas'ın Hamas yönetimini tanımayarak Batı Şeria'da yeni bir kabine kurması bir taraftan bu strateji ile paralellik gösterirken diğer taraftan Hamas'ı alt etmek isteyen İsrail yönetimi tarafından da bir fırsat olarak görülmekteydi.²²⁰ Bu süreci tamamlaması amaçlanan diğer bir gelişme de, Abbas yönetimi ve İsrail hükümetinin 2008 yılı sonuna kadar Filistin devleti kurulması temelinde anlaşmasını hedefleyen Kasım 2007'deki Annapolis toplantısıydı. Fakat bu süreç de, daha öncekilerde olduğu gibi tarafların ortak bir zeminde buluşamaması nedeniyle belirlenen tarihte tamamlanamadı ve 2008 yılı sonunda Barack Obama'nın ABD başkanı seçilmesiyle dengeler yeniden değişti.²²¹

FİLİSTİN SORUNUNUN TEMEL PARAMETRELERİ

Filistin sorununun çözümünün önündeki en önemli engel uluslararası arenada kabul gören bir devlet olan İsrail ile kendi içinde bölünmüş ve ulus devletlerin günümüz dünyasında sahip olduğu 'haklara' sahip olmayan Filistinlilerin aynı şartlar altında ve çoğu zaman Filistin tarafının daha zayıf bir konumda olduğu bir şekilde çözüm masasına oturuyor olmasıdır.

Üstelik “dünyanın süpergücü” ABD’nin Ortadoğu politikasını lobiler aracılığıyla etki altına alabilme kapasitesi, uluslararası medyadaki etkinliği, *Holocaust* geçmişini önemli bir manipüle aracı olarak kullanabilmesi ve ABD desteği dolayısıyla uluslararası örgütler karşısındaki bağımsızlığı İsrail’in çözüm masasındaki konumunu daha da güçlendirmektedir. Bu dengesizliğin ortadan kaldırılması ve oturulan çözüm masasından bugüne kadar hep İsrail’in işine geldiği gibi, statükonun devamına karar verilerek kalkılmaması için Filistin tarafına yönelik bir “pozitif ayrımcılık” uygulanması gündeme getirilebilmelidir.

Bu dengesizliğin ötesinde, şu üç parametre çözüme kavuşturulmadıkça Filistin sorununun çözülebileceğini söylemek zordur; mülteciler sorunu, yerleşimciler sorunu ve Kudüs’ün statüsü sorunu. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin 1948 tarih ve 194 sayılı “evlerine dönmek isteyen mültecilere... bu imkanın tanınmasını” öngören, 1967 tarih ve 242 sayılı “geri dönüş için geciktirilmeksizin etkili ve acil adımlar atılmasını” talep eden ve 1973 tarih ve 338 sayılı daha önce 1967’deki talebi yeniden onaylayan üç önemli kararına rağmen, İsrail tarafı böyle bir uygulamanın İsrail devletinin Yahudi karakterini değiştireceğini ve büyük bir Filistinli kitlenin İsrail’e yerleşmesiyle birlikte önemli iç çatışmaların yaşanacağını savunmaktadır. Üstelik 100 yıldan fazla süredir “nüfus ve toprak üzerinden sürdürülen” mücadelede²²² böylesine büyük bir kitlenin eski topraklarına geri dönmesi İsrail açısından telafisi olmayan bir geri adım olarak görülmektedir. Filistin tarafı ise, bunun en doğal hakları olduğunu ileri sürmektedir. Fakat her iki iddia da önemli riskler taşımaktadır. İsrail’in savunduğu, mültecilerin geri dönüş hakkından muaf tutulması olası barış sürecini tehlikeye atacak ve sorun daha da grift bir hal alacaktır. Mülteciler sorununa çözüm getirmeyen bir anlaşma dört milyona yakın Filistinli mülteciye anlatılamayacağı gibi, bu kitlenin özellikle kamplarda yaşayan kısmı daha da radikalleşme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktır. Öte yandan Filistinlilerin talebi olan mültecilerin geri dönüşü ise İsrail tarafından hiçbir şekilde kabul edilmeyecek ve bu konu üzerindeki ısrar tüm barış görüşmelerinin tıkanmasıyla sonuçlanacaktır.²²³

İkinci olarak, İsrail’in özellikle Doğu Kudüs’ü ilhak etme adına bölgenin statüsünü değiştirmeye çalışması ve daha da önemlisi bu bölgeyi Filistin tarafına bırakmayacağını her defasında tekrarlaması sorunun çözümünün önündeki diğer engeldir. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin 1968 tarih ve 252 sayılı “İsrail’in Kudüs’ün statüsünü değiştirmeye yönelik... yaptığı tüm eylemlerin geçersiz olduğunu” ilan eden ve 1980 tarih ve 478 sayılı “İsrail’in... kutsal şehir Kudüs’ün karakterini ve statüsünü değişt-

tiren... tüm kanuni ve idari tedbirleri ile eylemlerinin hükümsüz olup, derhal yürürlükten kaldırılması gerektiğini” öngören iki önemli karara rağmen, İsrail bölgenin statüsünü değiştirmeye devam etmiştir. Hatta barış sürecinin mimarı olarak gösterilen İzak Rabin’in iktidarda olduğu iki yıllık dönemde dahi Doğu Kudüs’deki yerleşimcilerin sayısı 148.000’den 170.000’in üzerine çıkmıştır.²²⁴

İsrail’in Kudüs konusundaki ısrarı ve bunun Filistin tarafında nasıl algılandığının en önemli örneği şüphesiz barış sürecinin en son safhasını oluşturan 2000 yılındaki Camp David’in Kudüs konusunda tıkanmasında görülebilir. Barak, Doğu Kudüs’ün Filistinlilere terkinin tarihi Yahudi davasına ihanet olarak gören Yahudileri karşısına almak ve İsrail’in temellerini oluşturan sembolik/tarihi değerlerle çelişmek istemiyordu. Arafat ise Kudüs’ün terk edilmemesi konusundaki ısrarı ve olası bir tavizi ne Filistinlilere ne de İslam dünyasına anlatamayacağından Doğu Kudüs’ün Filistin tarafına bırakılması konusundaki kararlı tutumu sürdürmüştür. Bu nedenle görüşmeler boyunca Kudüs konusunda ortak bir noktaya hiçbir zaman gelinememiştir. Bu bağlamda Doğu Kudüs’ün Filistin tarafına bırakılması en makul çözüm gibi dursa da, 1947’de BM’nin öngördüğü gibi Kudüs’ün uluslararası bir statüye kavuşturulması da bir alternatif olarak göz ardı edilmemelidir.

“Tedrici İşgal” ya da Yahudi Yerleşimleri

Filistin sorununun üçüncü önemli ayağı olan işgal altındaki bölgelerdeki yerleşimler konusu belki de bu parametreler arasında en hayati olanıdır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nin 1979 tarihli, 446 sayılı ve “yerleşim kurma politika ve uygulamalarının yasal geçerliliği olmadığını ve... işgal altındaki Arap topraklarına [İsrail’in] kendi sivil nüfusunun bir bölümünü nakaletmemesini” öngören kararına rağmen, İsrail bugün itibarıyla Batı Şeria’da çok sayıda yerleşim bölgesi kurarak bu bölgelere 300.000 civarında yerleşimciyi nakletmiş ve bu yerleşim bölgelerini birbirine bağlayan yollar ve bu yolların “güvenliğini” sağlayan kontrol noktaları inşa ederek Batı Şeria’daki Filistin yerleşim bölgelerinin birbirleriyle olan bağlantısını koparmıştır. Dolayısıyla yerleşim bölgelerinin sökülmemesi halinde bir Filistin devletinden bahsedilemeyeceği gibi, makul bir Filistin-İsrail barışı da gerçekleştirilemeyecektir. Fakat Gazze Şeridi’nden farklı olarak, yerleşimcilerinin çoğunuluğunu bölgedeki mevcudiyetlerinin vaat edilmiş topraklar üzerindeki Yahudi hâkimiyetine dayandığına inanan Ortodoks Yahudilerin oluşturduğu Batı Şeria’daki yerleşimleri sökme yönündeki herhangi bir teşebbüs İsrail’i iç savaşa götürebilecek bir riski de taşımaktadır.

Son dönemde yerleşimler konusunda yaşananlara daha yakından baktığında söz konusu parametrenin olası bir Filistin devletini ve bu bağlamda olası bir barışı nasıl imkânsız kıldığı daha net bir şekilde görülebilir.²²⁵ İsrail'in yerleşimleri meşru bir zemine oturtma noktasında hangi stratejileri kullandığı, uluslararası tepkilerin bir sonuç üretilmediği ve tedrici bir şekilde Batı Şeria'nın nasıl ilhak edildiği son dönem gelişmelerden hareketle ortaya konulabilir. 15 Aralık 2008'de Avrupa Birliği tarafından hazırlanan bir rapor, yerleşimlerin genişletilmesi, Filistinlilere ait evlerin yıkılması ve ayrımcı konut politikaları gibi üç temel üzerine inşa edilen bir strateji ile Doğu Kudüs'ün "aktif bir şekilde sürdürülen illegal bir ilhaka" maruz kaldığı tespitinde bulunmuştur. Bir hayli güçlü ifadeler kullanan rapor özellikle evlerin yıkılmasını uluslararası hukuka aykırı, hiçbir açık amacı bulunmayan, kötü insani sonuçları olan, acı ve aşırılık üretmekten başka bir işe yaramayan bir durum olarak değerlendirmiştir. Rapora göre, amacı Batı Kudüs'teki yerleşimlerle Doğu Kudüs arasında mekansal bir yakınlık yaratmak ve Doğu Kudüs'ü ve yerleşimlerini Batı Şeria'dan koparmak olan bu strateji İsrail ve Filistin tarafları arasında olası bir barışın önündeki en önemli engellerden biri olarak durmaktadır.²²⁶ AB'nin raporu daha önce konuya ilişkin hazırlanan birçok uluslararası rapor gibi "kalabalık bir propaganda ordusu tarafından hasıraltı edilen olguları ifade edebilmesi" dışında özellikle İsrail cephesinde somut bir karşılık bulmaktan uzak kalmıştır.²²⁷ Dolayısıyla İsrail hükümeti yerleşim siyasetine bütün uluslararası tepkilere rağmen daha önce de olduğu gibi kaldığı yerden devam etmiştir.

Bu raporun ardından yerleşimler bağlamında ilk olayı 5 Ocak 2009'da İsrail ordusunun Betüllahem, Kudüs, Ramallah ve Salfit bölgelerinin ayırım duvarı ve yeşil hat arasında kalan kısmını kapalı askeri bölge olarak ilan etmesi olmuştur. Böylelikle artık bu bölgelere girmek isteyen Filistinliler İsrail ordusunun düzenlediği ziyaretçi izin kartlarını kullanmak zorunda kalmışlardır.²²⁸ Bu karar İsrail'in ayırım duvarının batısında kalan bölgeleri İsrail devletinin organik bir uzantısına dönüştürme siyasetinin somut bir göstergesi olması açısından önemlidir. Yerleşimler konusunda İsrail tarafının uyguladığı strateji sadece yerleşimleri ayırım duvarının batısına yoğunlaştırmakla sınırlı değildir. Örneğin, 4 Şubat'ta İsrail Savunma Bakanı Ehud Barak'ın illegal olan Migron ileri karakol mevkiinde yaşayan Yahudileri boşaltarak bunların "yasal" olan Binyamin bölgesindeki yeni yerleşim birimlerine transfer edileceğini açıklaması yerleşim politikası bağlamında uygulanan bir başka stratejinin ifşası açısından önemlidir.²²⁹ İsrail yasal ve yasal olmayan yerleşim birimleri gibi bir ayırım üreterek aslında uluslararası hukukta yasal olmayan bir yasallık üretmekte ve böylelikle Batı Şeria'daki bir kısım yerleşimleri meşru bir zemine oturtmaktadır.

23 Mart 2009'da İsrail'de yayımlanan *Haaretz* gazetesi Savunma Bakanı Ehud Barak'ın Mount Hebron bölgesinin güneyinde 440 yeni konutun inşasını onayladığını yazdı. İsrail hükümeti Sansana ileri karakolunda yapılacak bu yerleşimleri bölgenin Eshkolot yerleşim bölgesinin bir uzantısı olduğu argümanı ile temellendirmeye çalışsa da, iki bölge arasındaki mesafenin 3 km olması ve ayırım duvarının iki bölgeyi birbirinden ayırması bu argümanı doğrulamamaktadır.²³⁰ Dolayısıyla Sansana bölgesinde inşa edilen bu konutlar yerleşim alanlarının genişlemesinden başka bir şey değildir ve yerleşimler yoluyla toprak genişletme politikasının bir parçasıdır. İsrail tarafının yeni yerleşimleri mevcut yerleşimlerin uzantısı argümanı üzerine kurması yeni yerleşimler inşa etmemesi yönünde gelen uluslararası tepkileri manipüle etme bağlamında devreye sokulan bir strateji olarak değerlendirilebilir.

3 Mayıs 2009'da İsrail İçişleri Bakanı ve Shas Partisi lideri Eli Yishai İçişleri Bakanlığı altındaki bir komisyonun kendisine önerdiği Ma'ale Adumim yerleşim bölgesinin genişletilmesi planını onayladığını açıkladı. 12 milyon metrekarelik bir alanın müsadere edilerek Ma'ale Adumim bölgesine dâhil edilmesini ve 6.000 yeni yerleşim biriminin inşa edilmesini öngören genişleme planı Kedar yerleşim bölgesi ile Ma'ale Adumim'i birbirine bağlayarak mekânsal temelde bir bütünlük oluşturacaktır. Fakat bu planın daha da önemli olan tarafı planın hayata geçirilmesi ile birlikte bir taraftan Batı Şeria'nın kuzeyi ve güneyi arasında bir ayırım oluşturulduğu gibi aynı zamanda Doğu Kudüs büyük ölçüde Batı Şeria'dan koparılmış olacaktır. Kedar yerleşim bölgesinin Ma'ale Adumim'e bağlanması durumunda ayırım duvarına ilişkin iki bölge arasından geçen alternatif hattın da gündemden çıkması söz konusu olacak ve böylelikle ayırım duvarının İsrail tarafında bıraktığı topraklar daha da genişleyecektir.²³¹

ABD Başkanı Barack Obama'nın Mayıs ayı sonunda İsrail tarafına güçlü bir dille yerleşimlerin durdurulmasının Amerikanın çıkarına olduğunu iletmesi yerleşim politikasının bir süre yavaşlamasına neden oldu.²³² Obama'nın 28 Mayıs'ta Filistin Devlet Başkanı Mahmud Abbas ile yaptığı görüşmede İsrail Başbakanı Benjamin Netanyahu'dan yerleşimlerin durdurulması konusunda bir cevap beklediğini belirtmesi hemen karşılık bulmadı. Bu tarihten itibaren İsrail tarafı yerleşimlerin durdurulması değil, dondurulması şeklinde bir söylem geliştirerek olası bir İsrail-Filistin görüşmesi için zemini temizleme çabası gösterdiği noktada Washington yönetimini ikna etmeye çalıştı.²³³ Yerleşimlerin "durdurulması" (stop ve halt) gibi kavramlar yerine "dondurmak" (freeze) gibi bir kavramı tercih ederek yerleşimlerin devam edebileceği algılamasını sürekli canlı tutmak İsrail'in özel-

likle 2009 yılının ikinci yarısı boyunca uyguladığı bir başka strateji olarak değerlendirilebilir. Nitekim “dondurmak” kavramının bazı esneklikler sağladığı özellikle Doğu Kudüs’ün bu planın dışına çıkarılması ve bazı inşaat halindeki yerleşimlerin tamamlanması gibi adımlarda kendini göstermiştir.

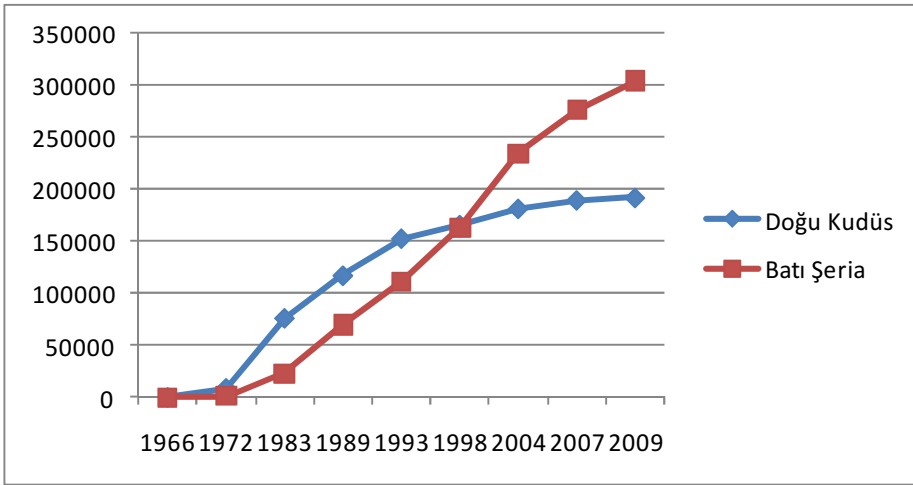
Obama yönetiminden gelen baskı nedeniyle yerleşimler konusunda yaşanan görelî sakinliğe rağmen, yeni yerleşimlerin inşasına ilişkin kararlar alınmaya devam etti. Örneğin, 24 Haziran’da Savunma Bakanı Ehud Barak’ın Givat Habrecha ileri karakolunda 300 yeni konutun inşası için sivil yönetime yetki verdiği ortaya çıktı. Yeşil Hattın 13 kilometre doğusunda bulunan ve üstelik ayırım duvarının Filistin tarafında kalan bu yeni yerleşim birimine ilişkin planın basında duyulması Obama’nın olası bir Filistin-İsrail barışı sağlanması noktasında yerleşimlerin durdurulmasını talep ettiği bir dönemde gündeme gelmişti.²³⁴ Yine 7 Eylül’de Savunma Bakanı Ehud Barak, Batı Şeria yerleşimlerinde 149’ı Har Gilo’da, 89’ı Ma’aleh Adumim’de, 25’i Kedar’da, 84’i Modi’in Illit’de, 76’sı Givat Ze’ev’de, 20’si Maskiot’da ve 12’i Alon Shvut’da olma üzere toplam 500 apartman inşa edilmesini onayladı.²³⁵

30 Eylül’de İbranice yayın yapan Ma’ariv gazetesi İçişleri Bakanlığının Filistinlilerin yaşadığı Valayah köyü yakınlarında 14,000 konutluk yeni bir yerleşim birimi kurmayı planladığını açıkladı. Bu yeni proje, kabul edilmesi durumunda son yıllardaki en büyük yerleşim birimi olacak olması nedeniyle önemliydi. Givat Yael adındaki bu muhtemel yerleşim biriminin 3,000 dönümlük bir alanı kapsayacağı ve 40,000 yerleşimciye tahsis edileceği basına yansıyan bilgiler arasındaydı.²³⁶ Bu planın gündeme gelmesi Obama’nın yerleşimlerin durdurulması talebinin ardından yavaşlayan yerleşim politikasına yeniden ivme kazandırması açısından önemliydi. Kasım ayının ortasında Gilo yerleşim biriminde 900 yeni konut inşa edilmesinin onaylanması ABD yönetiminden tepki çekse de İsrail tarafı yerleşimler konusunda geri adım atmayacağını bir kez daha gösterdi.²³⁷

İsrail’in yerleşimler konusunda geri adım atmaması üzerine ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton, Kasım ayının başında gerçekleştirdiği Mısır ziyareti sırasında Yahudi yerleşimlerini meşru görmediklerini ve bunların inşasının durdurulmasını “tercih” ettiklerini bir kez daha dile getirmişti. ABD tarafının Mayıs ayından itibaren sürekli bir şekilde yerleşimlerin yasal olmadığını dile getirmesi ve yerleşim inşaatlarının bir ana önce durdurulmasını talep etmesi 2008 ile kıyaslandığında 2009 yılının yeni yerleşimlerin açılması bağlamında daha sakin geçmesine neden olmuştur. Fakat Aralık ayında binlerce Yahudi yerleşimcisinin yerleşim inşası sürecindeki yavaşlamayı protesto etmesi iktidar cephesinden yerleşimlerin durdurulmasının

dan ne anlaşıldığını açıklayan ifadelerin gelmesini tetikledi. İktidardaki Likud Partisi milletvekili Benny Begin, Mayıs ayında başlayan yerleşimlerin dondurulması sürecinin tam anlamıyla inşaatların sona erdirilmesi anlamına gelmediğini inşasına başlanan 3,000 yeni konutun tamamlanacağını ve 10,000 yeni yerleşimcinin de bu konutlara aktarılacağını belirtmiştir.²³⁸

Görüldüğü üzere İsrail tarafı gerek isimlendirme siyaseti (“durdurmak” yerine “dondurmak” kavramı), gerekse yasal ve yasal olmayan yerleşim birimleri gibi bir ayrım zerinden bir yasallık üretmek yoluyla hatta yeni yerleşimleri mevcut yerleşimlerin uzantısı ve doğal büyüme gibi argümanlar ileri sürerek “tedrici ilhak” politikasını normalleştirmektedir. Bu siyaset 1967 savaşından itibaren devam eden yerleşim politikasının etkisinden bir şey kaybetmediğini hatta daha da güçlenerek devam ettiğini göstermektedir. Batı Şeria’da “üniter bir toprak” yapılanmasını imkânsız kılan bu siyaset devam ettiği sürece olası bir Filistin devletinden bahsetmek ve tam da bu nedenle kısa vadede bir barış öngörmek imkânsızdır.

Tablo: Doğu Kudüs ve Batı Şeria’daki Yahudi Yerleşimcilerin Sayısının Yıllara Göre Değişimi, Kaynak: “Comprehensive Settlement Population 1972-2008”, [http://www.fmep.org] ve Chaim Levinson, “IDF: More than 300,000 settlers live in West Bank”, Haaretz, 27 Temmuz 2009

TÜRKİYE’NİN FİLİSTİN POLİTİKASI

Türkiye’nin soruna ilişkin politikasının temelde İsrail’le ilişkilerin sürdürülmesi ve Filistin davasının siyasi platformlarda desteklenmesi gibi birbiriyle uyumlaşması zor iki politika arasında bir denge oluşturma çabası

olduğu söylenebilir.²³⁹ Bu denge çabasının kaçınılmaz sonucu ise Türkiye'nin Filistin politikasının dönemsel olarak farklılık göstermesi ve istikrarlı bir zemine oturmamış olmasıdır. Filistin sorununa ilişkin birbiriyle çelişen politik tavır ilk kez kendini İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Türkiye'nin İsrail devletinin kuruluşuna ilişkin yaklaşımında göstermiştir. Türkiye bir taraftan Siyonist hareketin desteklediği ve bir İsrail devletinin kuruluşunu öngören BM'nin 1947'deki Taksim Kararı'na karşı çıkarken, diğer taraftan da 29 Mart 1949'da İsrail'i tanıyan ilk Müslüman ülke olmuştur. Türk dış politikasındaki Filistin sorununa ilişkin belirsizliğin rijit bir hal aldığı dönem ise, 1956 Süveyş Bunalımı'nın ardından yaşanmıştır. Türkiye bir taraftan Tel Aviv'deki temsilciliğini Kasım 1956'da maslahatgüzar seviyesine indirirken, diğer taraftan da İsrail Dışişleri Bakanlığı'nı bunun Bağdat Paketi'nin kurtarılması noktasında bir taktik olarak görülmesi gerektiği ve İsrail'e karşı bir politika olmadığı konusunda bilgilendirmiştir.²⁴⁰

Türkiye'nin bu belirsiz politikası Arapları karşısına almadan stratejik çıkarlarını gerçekleştirme kaygısından kaynaklanıyordu. Bu kaygı en bariz şekilde İsrail Başbakanı Ben Gurion'un 29-30 Ağustos 1958'de Ankara'ya gerçekleştirdiği ziyarette görülebilir. Arap ülkelerinin tepkisini çekmek istemeyen Türkiye, bir taraftan ziyaretin gizliliğinde ısrar ederken, diğer taraftan da bu ziyaret sayesinde stratejik bazı kazançlar elde etmeyi umuyordu. Bu bağlamda dönemin Türkiye Başbakanı Adnan Menderes, 150 milyon Dolarlık yardım, mali pazarlarda tanınma ve Kıbrıs konusunda Batı basınının desteğini kazanma konularında Musevi lobbisinden destek istemiştir.²⁴¹ Yine taraflar arasında imzalanan ve askeri, diplomatik ve güvenlik alanlarında işbirliğini öngören Çevresel Paktın arkasında da SSCB'nin Suriye'ye yönelik yardımından kaynaklanan endişe ve Irak'ın Bağdat Paketi'nden ayrılarak güneyden algılanan tehdide yeni bir boyut eklemesi gibi stratejik kaygılar yatıyordu.²⁴²

1967 Arap-İsrail Savaşı'nın ardından Türkiye'nin Filistin sorununa ilişkin belirsiz politikası yerini daha net fakat önceki dönemlerden farklılaşan bir politikaya bıraktı. Kıbrıs sorununda Batı'nın ve İsrail'in desteğinden yoksun olmanın yanı sıra, Arap ülkelerinin de sorunda Rum tarafından yana bir tavır sergilemesi Türkiye'yi Filistin sorununa ilişkin politika değişikliğine zorladı.²⁴³ Türkiye 1967 savaşında her ne kadar İsrail'i savaşın saldırgan tarafı olarak tanımlamayı kabul etmemiş olsa da²⁴⁴ Araplardan yana tavır almıştı. 1973 savaşında ise politikasını daha da netleştirerek Arap ülkelerine askeri yardım taşıyan Sovyet uçaklarına izin vermesine rağmen, İsrail'e yardım etmek isteyen ABD'nin İncirlik üssünü kullanmaya yönelik talebini geri çevirerek²⁴⁵ Filistin sorununa ilişkin politikasını açıkça ortaya

koymuştu. 1970'lerin ilk yarısı Filistin sorunu bağlamında Türk Dış Politikası için önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdi ve 1964 Johnson mektubu, 1973 petrol krizi ve 1974 Kıbrıs müdahalesi gibi üç önemli gelişme Türkiye'yi Arap ülkeleri ile yakınlaşmaya zorlamıştı.²⁴⁶ Türkiye 1974'te FKÖ'nün BM'ye davet edilmesi konusunda olumlu oy kullanırken, 1975'te de BM Genel Kurulu'nun, Siyonizmin ırkçılığın bir türü olduğuna yönelik aldığı kararda Arap ülkeleriyle birlikte hareket etmiştir. Filistin yanlısı politikanın doruk noktası ise, 1980'de İsrail'in Kudüs'ü başkent ilan etmesinin ardından Türkiye'nin Kudüs'deki başkonsolosluğunu kapatması olmuştur. Fakat aynı tarihlerde BM'nin İsrail'in Golan Tepelerini işgalini mahkum eden ES 9/1 sayılı kararında çekimser oy kullanarak²⁴⁷ soruna karşı en net tavrını aldığı bir dönemde bile İsrail'e yönelik politikasındaki kararsızlığını devam ettirmiştir.

Filistin sorununa ilişkin bu “net tavır” dönemseldi ve 1990'lara gelindiğinde yerini İsrail ile iyi ilişkilere bıraktı. Türkiye'nin Tel Aviv'deki diplomatik temsilciliğini 1986'da maslahatgüzar, 1990'da ise büyükelçilik düzeyine yükseltmesiyle başlayan Türkiye-İsrail yakınlaşması Oslo barış sürecinin getirdiği iyimser havadan cesaret alarak zamanla “stratejik işbirliğine” dönüştü.²⁴⁸ Bu olumlu ilişkiler bağlamında 1996 yılında iki ülke arasında askeri ve ticari temelli olmak üzere iki anlaşma imzalanırsa da, 2000 yılında patlak veren İkinci İntifada'nın ardından Türkiye İsrail'le iyi ilişkilerden geri adım atarak,²⁴⁹ daha dengeli bir politika izlemeye başladı. Bu dengeli politika temelde Filistin-İsrail sorununda barış olasılığının artırılması üzerine kurulmuştu ve söz konusu olasılığın tehlikeye düştüğü dönemlerde Türkiye'nin tepkisi sert oldu.

2002 yılındaki Ramallah kuşatması sırasında dönemin Başbakanı Bülent Ecevit, İsrail yönetimini “dünyanın gözü önünde soykırım yapmakla” suçlarken,²⁵⁰ Ortadoğu politikası önceki hükümetlerden önemli farklılıklar barındıran²⁵¹ Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) de özellikle Hamas lideri Ahmed Yasin'in öldürülmesinin ardından benzer bir tavır takınmıştır. Başbakan Recep Tayyip Erdoğan yaptığı açıklamada İsrail'i Filistinlilere karşı “devlet terörü” uygulamakla itham etmiş ve İsrail hükümetinin Filistin halkına yönelik tavrını İspanya'daki *Engizisyon* döneminde Yahudilere yapılan eylemlere benzetmiştir.²⁵² Yine AKP hükümeti, ABD ve İsrail'in tanımadığı Hamas'ın 16 Şubat 2006'da Türkiye ziyaretini gerçekleştirmesine izin vermiş ve böylelikle Hamas'ın seçim zaferini meşru bir temele oturtmuştur.²⁵³ Yine Erdoğan'ın 2009'da Davos Zirvesi'nde “siz öldürmeyi iyi bilirsiniz” şeklindeki ifadeleri Türk-İsrail ilişkilerinin tarihi göz önüne alındığında İsrail'e karşı resmi düzlemdeki en açık suçlama olmuştur.

Fakat bütün bu açıklamalara rağmen askeri anlaşmalar noktasında İsrail'in sorumluluklarını yerine getirmemesi nedeniyle bazı iptaller yaşanmasına rağmen süreci tersine çevirecek bir gelişme on yılın sonuna kadar gerçekleşmemiştir. Ekim 2009'da o tarihe kadar düzenli olarak yapılan Anadolu Kartalı Tatbikatı'ndan uluslararası katılımın iptal edilmesi yoluyla İsrail'in çıkarılması bu bağlamda bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Yine 2010 Nisan ayının son haftasında İsrail'in Ekim 2010'daki eğitime katılmak için başvuru yapmasına rağmen bir cevap alamaması²⁵⁴ ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun "bölgede yeni gerilimlerin ortaya çıkması halinde, askeri tatbikatları yine iptal ederiz" şeklindeki açıklaması²⁵⁵ bu politikanın sürekliliğini göstermesi açısından önemlidir. Haziran 2010'da İnsan Hak ve Hürriyetleri İnsani Yardım Vakfı'nın Gazze'deki ablukayı kırma girişimi ve hükümetin bu paralelde yaptığı açıklamalar bir taraftan İsrail'i Filistin politikası nedeniyle eleştirme siyasetinin giderek güç kazandığını gösterse de, diğer taraftan Filistin-İsrail görüşmelerinde Türkiye'nin arabuluculuğu imkânı da büyük ölçüde zayıflamıştır.

SORUNUN DÜNYA AÇISINDAN "ÖNEMİ"

Filistin sorununa ilişkin yapılan en yaygın hatalardan biri sorunun taraflarını İsrail ve Filistin olarak belirlemek ve diğer aktörlere sorunda ikincil rol vermektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından itibaren bölgede yaşanmaya başlayan mücadele bölgesel ve küresel güçlerin en önemli gündem maddesi olmuş ve sorunun gelişimini büyük ölçüde bu güçlerin soruna nasıl dâhil olduğu belirlemiştir. Bu bağlamda Filistin sorununda etkin olan Filistin halkı ve İsrail devleti dışında kalan aktörler üç kategoriye ayrılabilir. İlki bölgeye komşu olan ve sorunun direkt içerisinde bulunan Mısır, Suriye, Ürdün ve Lübnan, ikincisi Türkiye, Irak, İran ve Suudi Arabistan gibi Filistin sorununa coğrafi olarak komşu olmasa da sorunun gelişiminde önemli belirleyiciliği olan diğer bölge ülkeleri ve son olarak da küresel güçler olan ABD, Sovyetler Birliği (daha sonra Rusya), Avrupa Birliği ve Çin gibi ülkeler. Sorunun dış aktörlerini sadece devletlerle sınırlandırmak da sakıncalıdır. İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi üç önemli dinin kutsal bölgelerinin genelde bu coğrafyada özelde Kudüs'te toplanması soruna ayrı bir boyut katarken, özellikle Batı'daki sivil toplum kuruluşlarının ve küresel çapta yayın yapan kitle iletişim araçlarının da bölgeye ilgisi önemli boyutlarda olmuştur.

İlk kısımdaki ülkelerin Filistin sorununa ilişkin politikalarına ve sorunun gelişimindeki rollerine sorunun ortaya çıkışı ve gelişimi bölümlerinde değinildi. İkinci kısımdaki aktörler ise, sorunun gelişiminde bazen direkt

bazen de dolaylı rol almışlardır. İran'da yaşanan 1979 devrimiyle birlikte İslamcı akımların güçlenmesi Filistin sorununa Hamas ve İslami Cihad gibi aktörlerin dahil olmasına katkıda bulunurken, 1991 Körfez Savaşı'nın ardından Suudi Arabistan başta olmak üzere Körfez ülkelerinin FKÖ'ye yönelik ekonomik yardımı durdurması barış sürecinin başlamasında önemli bir etken olmuştur. Bu direkt etkilerin dışında Türkiye'nin İsrail'le belli dönemlerde yakınlaşması belli dönemlerde ise mesafeli bir ilişki içine girmesi İsrail yönetiminde politika değişikliklerine neden olurken, İran'ın Filistinli radikal gruplara yönelik desteği bu grupları güçlendirerek Filistin içi dengeleri bazı dönemlerde değişime zorlamıştır.

Bölge ülkelerinin aksine, küresel güçlerin sorundaki belirleyiciliği daha fazladır ve bu güçlerin tavırları sorunun dünü, bugünü ve geleceği üzerinde bölgesel güçlere oranla daha fazla bir etkiye sahiptir. Öte yandan küresel güçlerin politikalarının daha istikrarlı bir görüntü arz etmesi ve kısa vadeli gelişmeler doğrultusunda değişiklik göstermemesi bunların bölgesel güçlere oranla Filistin sorunundaki etkilerini daha da artırmaktadır. Bugün için Filistin sorununu büyük ölçüde etkileyen iki küresel güçten bahsedilebilir. Bunlardan ABD kuruluşundan bugüne İsrail yanlısı bir politika izleyerek sorunun mevcut durumundan önemli ölçüde sorumlu iken, Avrupa Birliği ABD ekseninde başlayan Filistin politikasını zamanla ABD'den bağımsızlaştırmış ve sorunun taraflarına yönelik nispeten dengeli bir politika izlemeyle başlamıştır.

ABD'nin Filistin Soruna Etkisi

ABD'nin Filistin sorununda nasıl bir rolü olduğu ABD'li muhalif yazar Noam Chomsky'nin ifadelerinde net bir şekilde görülebilir. Ona göre, sorunun "İsrail-Filistin çatışması" şeklinde kavramsallaştırılması son derece yanıltıcıdır ve sorunu daha doğru ifade eden tanımlama "ABD/İsrail-Filistin çatışması" şeklinde olmalıdır.²⁵⁶ Chomsky'nin bu yeniden kavramsallaştırması Filistin sorununun bütün tarihine mal edilemese de, özellikle 1973 savaşının ardından yaşananlara bakıldığında söz konusu tanımlamanın isabetli bir tespit olduğu söylenebilir. Washington yönetimi bu tarihten itibaren en fazla ekonomik ve askeri yardımı İsrail'e gönderdiği gibi, BM Güvenlik Konseyi'nde İsrail aleyhine olan karar önerilerinde veto yetkisini kullanarak²⁵⁷ ve Filistin-İsrail barış görüşmelerinde İsrail yanlısı bir tutum izleyerek tüm süreçlerden İsrail'in avantajlı çıkmasının yolunu açmıştır. Bu bağlamda 2000 Camp David görüşmelerine katılan bir ABD'li diplomatın söyledikleri dikkate değerdir; "son tahlilde yaptığımız şey İsrail'in avukatlığıydı".²⁵⁸

Tablo: İsrail'e yönelik direkt ABD yardımlarının yıllara göre dağılımı (milyon Dolar)

Yıl	Toplam	Askeri Yardım	Ekonomik Yardım	Göçmen Yardım	ASHA*	Diğer
1949-1996	68,030.9	29,014.9	23,122.4	868.9	121.4	14,903.3
1997	3,132.1	1,800.0	1,200.0	80.0	2.1	50.0
1998	3,080.0	1,800.0	1,200.0	80.0	?	?
1999	3,010.0	1,860.0	1,080.0	70.0	?	?
2000	4,131.8	3,120.0	949.1	60.0	2.75	?
2001	2,876.1	1,975.6	838.2	60.0	2.25	?
2002	2,850.6	2,040.0	720.0	60.0	2.65	28.0
2003	3,745.1	3,086.4	596.1	59.6	3.05	?
2004	2,687.3	2,147.3	477.2	49.7	3.15	9.9
2005	2,612.2	2,202.2	357.0	50.0	2.95	?
2006	2,534.53	2,257.0	237.0	40.0	?	0.5
2007	2,500.24	2,340.0	120.0	40.0	?	0.24
2008	2,423.8	2,380.6	0.0	39.7	3.0	0.5
Toplam	103,614.67	56,024.0	30,897.0	1,557.9	143.3	14,992.47

* the grants for American Schools and Hospitals Abroad

Kaynak; Shirl McArthur, "A Conservative Estimate of Total Direct U.S. Aid to Israel: Almost \$114 Billion", **Washington Report on Middle East Affairs**, November 2008, ss. 10-11

ABD'nin İsrail'e yönelik bu muazzam desteğinin ardında iki önemli faktörün yattığı söylenebilir: ABD'deki İsrail lobisi ve İsrail'in ABD için stratejik önemi. Bu ikisi dışında Washington'daki İsrail destekçilerinin öne sürdüğü birçok ahlaki gerekçe daha vardır, fakat bu konuda önemli bir araştırmayı kaleme alan *John J. Mearsheimer* ve *Stephen M. Walt*'a göre bu gerekçelerin hiçbirisi makul bir temele dayanmamaktadır.²⁵⁹ İsrail bu destekçilerin savunduğu gibi "düşmanları tarafından çevrelenmiş zayıf bir devlet" değildir, aksine Ortadoğu'nun en büyük askeri gücüne sahip olduğu gibi bölgenin nükleer silaha sahip tek ülkesidir. İsrail, sadece Yahudilere karşı demokratik bir tavır takındığı ve ülkede yaşayan 1,3 milyon Araba ikinci sınıf vatandaş muamelesi gösterdiği için ABD'deki destekçilerinin savunduğu gibi demokratik bir yapıya da sahip değildir. Desteğin diğer bir gerekçesi olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasında soykırıma muhatap olan bir halkın özel bir muameleyi hak ettiği öne sürülse de, bu durum İsrail'in milyonlarca Filistinliyi sürgüne mahkûm etmesini, Batı Şeria ve Gazze'de yaptıklarını haklı çıkarmamaktadır. "Erdemli İsrailliler kötü Araplara karşı" miti ise tamamıyla temelsiz bir iddiadır. Zira terörizm İkinci Dünya Savaşı sırasında Siyonistlerin en önemli aracı iken, bugün için Filistinlilerin yaptığı şey İsrail işgalinin direkt bir sonucudur.

ABD’de karar alma süreci üzerinde büyük bir etkiye sahip olan lobiler arasında üye sayısı, arkasındaki seçmen kitlesi, finansal gücü ve yetenekli temsilcilere sahip olması gibi özellikler bağlamında en önde gelen lobi İsrail lobisidir. Bu lobinin ABD’deki en güçlü temsilcisi ise, İsrail’in genişlemeci politikalarını savunan ve barış sürecine karşı çıkan Amerikan-İsrail Halkla İlişkiler Komitesi (AIPAC)’dır. Amerikan Kongresi ve Temsilciler Meclisi üzerinde önemli bir nüfuza sahip olan İsrail lobisi, medya, düşünce kuruluşları ve akademiya üzerinde de özellikle İsrail karşıtı söylemleri antisemitizmle suçlamak silahını²⁶⁰ kullanarak büyük bir etki oluşturmuştur. İsrail karşıtı herhangi bir söylemde bulunanlar Yahudi karşıtlığıyla suçlanmakta²⁶¹ ve antisemitizmle lekelenmek istemeyen bu kuruluşlar söylemlerinden kolayca geri adım atmaktadırlar. Kısacası, ABD’nin Filistin sorununa ilişkin herhangi bir politikası İsrail lobisinin süzgecinden geçmektedir. Edward Said’in ifadesiyle, “AIPAC bir Kongre üyesinin kariyerini sadece bir çek defterine atılacak küçük bir imzayla mahvedebilecek güce sahipken, sunacak hiçbir şeyi olmayan Filistinlilerin tarafını kim tutacak.”²⁶²

Lobinin nüfuzundan kaynaklanan ABD’nin İsrail’e yönelik mutlak desteğinin Washington’un Ortadoğu’daki çıkarlarını tehlikeye düşürdüğünü savunan Mearsheimer ve Walt, İsrail’i desteklemenin özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde ABD için hiçbir stratejik değerinin olmadığını ileri sürerler.²⁶³ Bu argüman büyük ölçüde doğru olsa da, Soğuk Savaş sonrası dönemde Washington’un İsrail’e yönelik desteğinin stratejik bir boyutunun olduğu görmezden gelinemez. Arap dünyasının ortasında müttefik bir devletin sürekliliği ve bu devletin bölgeyi devamlı gerilim altında tutması küresel bir gücün her zaman işine gelir. Soğuk Savaş konsepti dışında stratejik boyutun göz ardı edilmesi 1973 petrol krizinden sonra petrolün önem kazanmasıyla ABD’nin İsrail’e yönelik ekonomik ve askeri yardımının artışı- nın paralel bir seyir izlemesini açıklayamaz. 1948’den 1973’e kadar ABD’nin İsrail’e yapmış olduğu toplam yardım 2,3 milyar Dolar iken, 1973’den 2001’e kadar olan toplam yardım yaklaşık 97 milyar Dolar olmuştur.²⁶⁴ Bu iddiayı güçlendirebilecek bir başka örnek de 1967 savaşı öncesi dönemde ABD’nin İsrail’e yaptığı yardımlar konusunda verilebilir. 1957 Süveyş krizinin ardından güçlenmeye başlayan Mısır ve Suriye cephesi İsrail’i her zamankinden daha fazla tehdit ediyordu ve üstelik o dönemde İsrail nükleer silah gibi önemli bir avantajdan da yoksundu. Böylesi bir ortamda, 1963’de ABD Mısır’a 220 milyon Dolar yardım yaparken, aynı yıl İsrail’e sadece 80 milyon Dolar yardım yapmıştı.²⁶⁵ İsrail lobisinin ABD dış politikası üzerinde özellikle 1970’lerden itibaren etkin olduğu göz önüne alınırsa, bu tarihten önceki ABD yardımlarındaki stratejik kaygı daha da iyi anlaşılabilir.

Washington'un İsrail'e yönelik desteğindeki stratejik boyut Soğuk Savaş sonrasında da varlığını korumaya devam etti. İsrailli General Şlomo Gazit bu durumu önceden görmüş ve İsrail'in stratejik önemindeki sürekliliği şu şekilde ifade etmiştir; "İsrail'in temel görevi hiç de değişmiş değil... İsrail'in alın yazısı çevresindeki tüm ülkelerin *istikrarına* adanmış bir *muhafız* olmaktır. [Rolü] mevcut rejimleri korumak, radikalleşme sürecini önlemek... ve fundamentalist bağnazlıkların genişlemesinin önüne geçmektir".²⁶⁶ Fakat Gazit'in bu tespiti ABD-İsrail ilişkileri bağlamında başlangıçta pratiğe dökülmedi. Baba Bush ve Clinton dönemlerinde stratejik kaygılardan uzaklaşan ABD-İsrail ilişkileri özellikle Clinton döneminde İsrail'in demokratik bir rejim olması temelinde sürdürülmüştü.²⁶⁷ Fakat oğul Bush dönemiyle birlikte neomuhafazakarların ABD dış politikasında artan etkisine paralel olarak İsrail Soğuk Savaş dönemindeki stratejik önemini yeniden kazandı.

Askeri gücün dünyayı Amerikanın çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmede en önemli araç olduğunu düşünen neomuhafazakar kesime göre, İsrail bu süreçte Ortadoğu'daki en önemli müttefik konumundadır. Bu bağlamda 11 Eylül terör saldırılarının ardından Bush yönetiminin İsrail'e verdiği stratejik önem daha da arttı. Soğuk Savaş döneminde ortak düşman olan Sovyetler Birliği'nin yerini yeni dönemde küresel terörizm almıştı²⁶⁸ ve Savunma Kalkanı Operasyonu'nun tüm şiddetiyle sürdüğü bir dönemde Bush'un, 4 Nisan 2002'de yaptığı konuşmada "İsrail'in kendini terörden koruma hakkına saygı duyduklarını" açıklaması bu durumun en önemli göstergesiydi.²⁶⁹ Kısacası, özellikle 11 Eylül'le birlikte ABD'nin küresel politikalarını hayata geçirmedeki en önemli aracı terörizmle mücadele haline gelmişti ve Washington'daki politika yapımcılarına (Richard Perle ve Paul Wolfowitz gibi yeni muhafazakârlar) göre bu mücadelede İsrail kritik bir öneme sahipti. Bu politikanın sonucu bölgesel düzlemde İsrail'in 2006'da toplu cezalandırma, orantısız güç kullanımı ve misket bombası atmak gibi birçok savaş suçu işleyerek gerçekleştirdiği Lübnan işgali olurken²⁷⁰, Filistinliler de 1990'lardan farklı olarak sürekli bir savaş durumunda yaşamak zorunda kalmıştır.

Avrupa Birliği'nin Filistin Politikası

Filistin sorununa ilişkin Avrupa Birliği'nin (AB) geleneksel politikası iki sütun üzerine inşa edilmiştir.²⁷¹ AB bir taraftan Filistin-İsrail barış sürecinde arabulucu olmaktan ziyade *kolaylaştırıcı* bir rol üstlenirken, diğer taraftan da özellikle barış sürecinin sona erdiği 2000 yılına kadar soruna ilişkin ABD'nin Filistin politikasının paralelinde bir politika izlemiştir. Ortak Avrupa tutumu, diğer bir ifadeyle tek tek bölge ülkelerinin ötesinde AB'nin

(o zamanki Avrupa Topluluğu, AT) kendi politikası ilk kez Haziran 1980’de yayımlanan *Venedik Bildirisi* olmuştur. Söz konusu bildiri ile AT, Filistinlilerin self-determinasyon hakkını tanıdığı gibi, FKÖ’yü de Filistinlilerin yasal temsilcisi olarak kabul etmiştir.²⁷² 1990’lar boyunca devam eden barış süreci sırasında Avrupa Birliği ABD’nin politikalarına paralel bir tutum sergileyerek, Washington’un desteklediği barış sürecine finansal olarak önemli katkılarda bulunmuştur.

Barış süreci boyunca Filistin’e yapılan mali yardımların yüzde 45’ini karşılayan²⁷³ Avrupa Birliği üç temel amaç gütmektedir. Filistinlilerin yaşam koşullarında iyileşme sağlayarak Filistin halkını şiddetten uzaklaştırıp barışa kanallandırmak, alt yapıyı güçlendirerek demokratik bir Filistin devletinin kurulabilirliğini mümkün hale getirmek ve sivil toplum düzeyinde ortak projeler gerçekleştirilerek İsrail ve Filistin halkları arasındaki düşmanlığı azaltmak.²⁷⁴ AB’nin barış süreci boyunca gerçekleştirdiği bu ekonomik yardımların 2000 yılındaki Camp David başarısızlığının ardından fazla etkili olmadığı ortaya çıktı. Avrupa Birliği bu aşamada ekonomik katkıların politik gelişmelerle desteklenmediği sürecin anlamsız olduğunu fark etmiştir.²⁷⁵ Bu tarihten itibaren Filistin sorununa siyasi olarak da dâhil olan Brüksel, özellikle Aralık 2001’de Arafat’ın Ramallah’taki karargahının kuşatma altına alınmasıyla birlikte İsrail’e önemli eleştiriler yöneltilmiş, hatta Nisan 2002’de de AB ve İsrail arasındaki Avrupa-Akdeniz Ortaklık Antlaşması’nın askıya alındığını açıklayarak Şaron’u barış süreci bağlamında geri adım attırmaya çalışmıştır.²⁷⁶ 11 Eylül saldırıları AB’nin İsrail’e yönelik “mesafeli” politikasını kesintiye uğratsa da, İsrail’in Filistinlilere yönelik şiddet eylemleri AB’nin söz konusu politikaya geri dönmesini geciktirmedi.

Avrupa Birliği’nin Washington’dan uzaklaşarak Filistin-İsrail sorununa yönelik dengeli bir politika izlemeye başlaması Filistin sorununun çözümü konusunda umut verici bir gelişme olarak görülebilir. Fakat AB’nin politikasını ABD’den bağımsızlaştırması Filistin sorununda daha etkin olduğu anlamına gelmediği gibi, Brüksel ABD gibi bir gücü de karşısına almaktan çekinmektedir. Soruna ilişkin dengeli bir politika izlemeye çalışan AB’nin Filistin tarafından beklediği ise ılımlı bir liderle Filistin şiddetini sona erdirerek bu şiddetin olası barış süreçlerinin sekteye uğramasının önüne geçilmesidir. Nitekim AB Ocak 2006 seçimlerini kazanan Hamas’la ilişki kurmasının partinin şiddeti sona erdirmesine ve İsrail’i tanımasına bağlı olduğunu açıklamıştır.²⁷⁷

SONUÇ

Bugün için Filistin sorunu en basit ifadeyle, iki farklı topluluğun benzer mekânlar üzerinde hak iddia etmesinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu mekânın bu iki toplum arasında nasıl paylaşılacağı sorunun geleceğini önemli ölçüde etkileyeceğinden, paylaşımın hangi olasılıklar üzerinden yapılabileceğini ve bu olasılıkların karşı karşıya bulunduğu kolaylık ve zorlukları saptamak önemlidir. Mekânsal paylaşımına ilişkin iki temel olasılıktan bahsedilebilir. İlk akla gelen olasılık işgal altındaki topraklar üzerinde bir Filistin devletinin kurulmasıdır. Bu seçenek uygulanabilirliği bağlamında her ne kadar makul bir görüntü sergilese de, gerek İsrail tarafından gerekse Filistinli radikal gruplardan kaynaklanan engellemelerle karşı karşıyadır. Eretz Israel (Büyük İsrail) ideali doğrultusunda işgal altındaki toprakları İsrail devletine dâhil etmeyi amaçlayan İsrail'deki dini ve aşırı sağ gruplar bu alternatife önemli bir engel oluşturmaktadırlar. Söz konusu grupların bu tutumu barış sürecini sona erdiren koşullarda belirgin bir şekilde görülebilmektedir. Eretz Israel ve İsrail egemenliği altında birleşik bir Kudüs hedefi, radikal Filistinli örgütlerin saldırılarının sürmesi ile ilgili kaygılar ve Batı Şeria ve Gazze Şeridi'ndeki Yahudi yerleşimlerinin geleceğine yönelik endişeler²⁷⁸ gibi sebeplerle barış sürecine karşı çıkan bu grupların başı çektiği şiddet olayları barış sürecinin öngörülen şekilde devam etmemesinin en önemli nedeniydi. Öte yandan, aynı dönemde başlayan Hamas başta olmak üzere diğer Filistinli radikal grupların şiddet eylemleri hem İsrail'deki radikal sağa meşru bir zemin sağlaması hem de İsrail ve dünyaki barış yanlısı kamuoyunu yıpratması bağlamında barış sürecinin sekteye uğramasında etkili olmuştur. Bütün bu sorunların yanı sıra, ileride kurulma olasılığı bulunan Filistin devletini tek bir coğrafi alanda bulunmama, yeraltı kaynakları ve özellikle de su kaynakları üzerinde etkin bir kontrole sahip olmama, bağımsız bir güvenlik politikası belirleyememe gibi önemli problemler de beklenmektedir.

İkinci olasılık olan hem Yahudileri hem de Filistinli Arapları eşit şekilde kucaklayacak iki uluslu bir devlet ise Filistinlilerin büyük çoğunluğu ve demokratik bir yapıyı Yahudi devletinin geleceği açısından bir tehdit olarak gören İsrailli politika yapımcılarının gözünde kabul edilemez bir alternatiftir.²⁷⁹ Filistin tarafı, iki uluslu bir yapıda Yahudilerle eşit haklara sahip olmayacakları endişesi (İsrail'de yaşayan Arapların mevcut durumu bunun en önemli göstergesidir) ve daha da önemlisi böyle bir yapının bağımsız bir Filistin devletine ulaşma amacının sonu olacağı sebebiyle bu olasılığa karşı çıkarken,²⁸⁰ Yahudilerin itirazı temelde demokratik yapı bağlamında olmaktadır. Kutsal toprakların terk edilmeyeceği anlamına gelen bu

demokratik yapı Yeni Siyonistlerin yanı sıra, demokratik olması açısından Sosyalist Siyonistlerce de kabul görmesine rağmen,²⁸¹ söz konusu seçenek hakim politik partilerin gözünde İsrail'in geleceğini tehlikeye soktuğundan kabul edilemez bir alternatif olarak kalmaya devam etmektedir. Zira bu demokratik oluşum zamanla devletin Yahudi karakterini yıpratabileceği gibi, Eretz Israel projesinin de sonu anlamına gelmektedir. Kısacası, İsraillilerin çoğunluğunun gözünde Filistinlilerin eşit haklara sahip olacakları demokratik yapının ön koşulu devletin Yahudi karakterini sürdürebilmesine olanak sağlayacak Yahudi çoğunluktur. Bu açmaz yıllar önce *Rabbi Meir Khane* tarafından partisi *Kach* 1988 seçimlerinde yasaklandığında net bir şekilde ifade edilmişti; “eğer Araplar burada çoğunluğu oluştursalarsa, devletin altyapısını şekillendirme hakkına sahip olacaklardır ki, bu Siyonizm için kabul edilemez bir durumdur”.²⁸²

- ¹ Yahudilerin 1,7000 yıllık sürgün boyunca tekrarladıkları bir dua. Mezmurlar, 137
- ² Filistinli bir şair, Abu Salma, “I Love You More”, **Anthology of Modern Palestinian Literature**, Salma Khadra Jayyusi (edt.), Columbia University Press, New York: 1992, s. 97
- ³ Sosyal gerçeklik ve metin arasındaki, Lexington Books, New York: 1989, ss. 11–22; Filistin sorunu özelinde tarih(-vari) yazımın tartışıldığı bir çalışma için ayrıca bkz. Jonathan B. Isacoff, **Writing the Arab-Israeli Conflict Pragmatism and Historical Inquiry**, Lexington Books, Oxford: 2006
- ⁴ bkz. Robert I. Rotberg, “Building Legitimacy through Narrative”, **Israeli and Palestinian Narratives of Conflict, History's Double Helix**, Robert I. Helix (Edt.), Indiana University Press, Bloomington: 2006, ss. 1–18; Örnek vermek gerekirse, 1990'lara gelinceye kadar metinsel alanı kontrolünde tutan İsrail ve İsrail yanlısı akademiya iken, bu tarihten itibaren soruna ilişkin objektif olma gayesiyle yola çıkan araştırmalarda önemli bir artış olduğu hatırdta tutulmalıdır. Özellikle İsrailli revizyonist tarihçilerin çalışmalarının da Filistin-İsrail sorununa yeni bir boyut kattığını belirtmek gerekir. Bu tarihçilerden en önemlisi olarak gösterilen Benny Morris, İsrail'in 1980'lerin sonunda kamuoyunun kullanımına açtığı arşivlerdeki çalışmalarının ardından yeni bulguların 1948 savaşı öncesi ve sonrasında yaşanan Filistinlilerin “göçüne ilişkin geleneksel resmi İsrail açıklamasını sarstığı” sonucuna varmıştır. Benny Morris, **1948 and After**, Oxford University Press, New York: 1990, s. 86
- ⁵ Hikmet Tanyu, **Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler**, Cilt 1, Bilge Yayınevi, İkinci Baskı, 1979, s. 299
- ⁶ Edward W. Said, **Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları**, Çeviren: Berna Ülner, Metis Yayınları, İstanbul: 2001, s. 331
- ⁷ Said, Şarkiyatçılık..., age, s. 333
- ⁸ Yazının/metnin anlatılmak isteneni anlatma konusunda yetersiz olduğuna ilişkin klasik bir tartışma için bkz. Plato, **Phaedrus and Letters VII and VIII**, Walter Hamilton (trans.), Penguin Classics, 1973, ss. 136–142, (341b-345a).
- ⁹ Dipnotların fazlalığı bir taraftan Walter Benjamin'in ifadeleriyle “bugünün geçmiş üzerindeki ototritesini sarsmak,” diğer bir ifadeyle yazarın “metin üzerindeki otoritesini” kaldırmak işlevi görürken, diğer taraftan metnin kendini meşru kılmak için

- eskinin otoritesinden faydalanması anlamına da gelir ve bu da mevcut metnin "ikna" ediciliğini kolaylaştırır. Bu ikinci nedenden dolayı dipnotların yoğun bir şekilde kullanılması ve bunların alanında yetkin yazarların çalışmaları olduğunun belirtilmesi de aslında sorunlu bir tavidir. (Walter Benjamin, **Son Bakışta Aşk**, Çev.: Nurdan Gürbilek, Metis Yayınları, İstanbul: 2001, s. 35; Jutta Weldes, **Constructing National Interest: The United States and the Cuban Mistle Crisis**, University of Minnesota, Minnesota: 1999, s. 8; Lene Hansen, **Security as Practice**, Routledge, London: 2006, s. 55 ve 57)
- ¹⁰ Alan R. Taylor, "Vision and Intent in Zionist Thought", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, ss. 10-11
 - ¹¹ Alain Boyer, **Siyonizm'in Kökenleri**, Çev.: Nezihi Uzel, İletişim Yayınları, İstanbul: 1995, s. 7
 - ¹² Jean-Christophe Attias ve Esther Benbassa, **Paylaşılamayan Kutsal Topraklar ve İsrail**, Çev.: Nihal Önal, İletişim Yayınları, İstanbul: 2002, s. 176
 - ¹³ Walter Laqueur, **A History of Zionism, From the French Revolution to the Establishment of the State of Israel**, Schocken Books, New York: 2003, ss. 54-55
 - ¹⁴ Laqueur, age, s. 58; Shmuel Ettinger ve Israel Bartal, "The First Aliyah: Ideological Roots and Practical Accomplishments", **Essential Papers on Zionism**, Jehuda Reinharz ve Anita Shapira (Edt.), New York University Press, New York: 1996, s. 78; James L. Gelvin, **The Israel - Palestine Conflict, One Hundred Years of War**, Cambridge University Press, Cambridge: 2005, s. 57
 - ¹⁵ Ian J. Bickerton ve Carla L. Klausner, **A Concise History of the Arab-Israeli Conflict**, Printice Hall, London: 1998, s. 22
 - ¹⁶ Athena S. Leoussi ve David Aberbach, "Hellenism and Jewish Nationalism: Ambivalence and its Ancient Roots", **Ethnic and Radical Studies**, Volume: 25, Number: 5, September 2002, s. 763
 - ¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Laqueur, age, ss. 75-83
 - ¹⁸ Yosef Gorny, **Zionism and the Arabs 1882-1948, A Study of Ideology**, Clarendon Press, Oxford: 1987, ss. 11-12; Gelvin, age, ss. 62-63
 - ¹⁹ Fred J. Khouri, **Arab-Israeli Dilemma**, Syracuse University Press, New York: 1985, s. 4; Bickerton ve Klausner, age, s. 24; Laqueur, age, ss. 103-108
 - ²⁰ Bu konuda bkz. Mim Kemal Öke, **Siyonizm'den Uygarlıklar Çatışmasına, Filistin Sorunu**, Ufuk Kitapları, İstanbul: 2002, ss. 41-48; Gorny, a.g.e, s. 15
 - ²¹ Alan R. Taylor, **İsrail'in Doğuşu, 1879-1947 Siyonist Diplomasinin Analizi**, Çev.: Mesut Kardeşhan, Pınar Yayınları, İstanbul: 2000, s. 19; Robert John, "Balfour Bildirisinin Ardından: Birinci Dünya Savaşı Sırasında İngiltere'nin Lord Rostchild'e Vaadi", Çev.: Aykut Kazancıgil, **Yedi İklim**, Sayı 75/76, Haziran/Temmuz 1996, s. 85; Laqueur, age, ss. 110-11
 - ²² Balfour Deklarasyonu hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. W. T. Mallison Jr., "The Balfour Declaration: An Appraisal in International Law", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, ss. 61-111; Jehuda Reinharz, "The Balfour Declaration and its Maker: A Reassessment", **Journal of Modern History**, Volume: 64, Issue: 3, September 1992, ss. 455-499; Laqueur, age, ss. 181-205; Mayir Verete, "The Balfour Declaration and Its

- Makers", **Palestine and Israel in the 19th and 20th Centuries**, Elie Kedourie ve Sylvia G. Haim, Frank Cass, London: 1982, ss. 60-88; J. M. N. Jeffries, "Analysis of the Balfour Declaration", **From Haven to Conquest, Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948**, Walid Khalidi (Edt.), The Institute for Palestine Studies, Beirut: 1971, ss. 173-188
- ²³ Khouri, age, s. 5; Gelvin, age, ss. 82-83
- ²⁴ Türkaya Ataöv, "Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail'in Kuruluşuna Kadar", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXV, No: 3, Eylül 1970, s. 41; Tayyar Arı, **Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi**, Alfa Yayınları, İstanbul: 2004, s. 121; Bu dönemde Alman hükümeti ve Siyonistler arasındaki ilişkiler için bkz. Leonard Stein, "Contacts Between German Zionist Leaders and the German Government During World War I", **From Haven to Conquest, Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948**, Walid Khalidi (Edt.), The Institute for Palestine Studies, Beirut: 1971, ss. 153-163
- ²⁵ Khouri, age, s. 5; Bickerton ve Klausner, age, s. 40
- ²⁶ Khouri, age, s. 11
- ²⁷ Ali Balci, Filistin Sorunu Bağlamında İsrail'in Soğuk Savaş Dönemi Ortadoğu Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: 2004
- ²⁸ Bölgedeki nüfus değişimine ilişkin veriler için, Justin McCharty, **The Population of Palestine, History and Statistics of the Late Ottoman Period and Mandate**, Colombia University Press, New York: 1990, s. 10 ve 30; Janet L. Abu-Lughod, "The Demographic Transformation of Palestine", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, s. 140 ve 142; Mark Tessler, **A History of the Israeli-Palestinian Conflict**, Indiana University Press, Bloomington: 1994, s. 124
- ²⁹ McCharty, age, s. 37; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 266; İsraililere ait Filistin topraklarının 1922'de 594.000 dönüm ve 1939'da 1.533.000 dönüm olduğuna ilişkin bkz. Khouri, age, s. 18
- ³⁰ Samih K. Farsoun ve Christina E. Zacharia, **Palestine and the Palestinians**, Westview Press, USA: 1997, s. 80; John Ruedly, "Dynamics of Land Alienations", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, s. 125; Simha Flapan, **The Birth of Israel: Myths and Realities**, Pantheon Books, New York: 1987, s. 44; 1947'de Yahudilerin ellerinde bulundurdıkları topraklara ilişkin farklı bir oran için bkz., Sami Hadawi ve Walter Lehn, "Siyonizm ve Filistin Toprakları", **Siyonizm ve Irkçılık**, Türkaya Ataöv (Der.), Birey Toplum Yayınları, Ankara: 1985, s. 75
- ³¹ Perry Anderson, "Scurrying towards Bethlehem" , **New Left Review**, Number: 10, July-August 2001, s. 8
- ³² Abu-Lughod, age, s. 150; Charles Townshend, "The First Intifada, Rebellion in Palestine 1936-1939", **History Today**, Volume: 39, Issue: 7, July 1989, s. 15; Farsoun ve Zacharia, age, s. 76; Bickerton ve Klausner, age, s. 52
- ³³ Baruch Kimmerling ve Joel S. Migdal, **The Palestinian People: A History**, Harvard University Press, Cambridge: 2003, s. 102; Gelvin, age, s. 93

- ³⁴ Ritchie Owendale, "The Origins of the Arab Israeli Conflict", **Historian**, Volume: 76, Winter 2002, s. 24; Richard N. Verdery, "Arab 'Disturbances' and the Commissions of Inquiry, **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, s. 301; Bildiriye ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Nevill Barbour, "The White Paper of 1939", **From Haven to Conquest, Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948**, Walid Khalidi (Edt.), The Institute for Palestine Studies, Beirut: 1971, ss. 461-475
- ³⁵ Khouri, age, s. 27
- ³⁶ Howard Morley Sachar, **A History of Israel, from the rise of Zionism to Our Time**, Alfred A. Knopf, New York: 1998, ss. 224-225
- ³⁷ David Ben Gurion, "We Look Towards America (1939)", **From Haven to Conquest, Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948**, Walid Khalidi (Edt.), The Institute for Palestine Studies, Beirut: 1971, ss. 481-488
- ³⁸ Ilan Pappé, **A History of Modern Palestine, One Land, Two People**, Cambridge University Press, Cambridge: 2004, s. 121
- ³⁹ Khouri, age, s. 33
- ⁴⁰ Albert Hourani, **Arap Halkları Tarihi**, Çev.: Yavuz Alagon, İletişim Yayınları, İstanbul: 2003, s. 418
- ⁴¹ Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 258; Sachar, age, s. 280
- ⁴² Khouri, age, s. 47
- ⁴³ Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 259; Azınlık planını destekleyen ılımlı Filistinliler ise azınlık olmaları ve organize bir görüntü arz etmemeleri dolayısıyla plan lehine etkin bir politika sürdürememişlerdir. (Moshe Ma'oz, "The UN Partition Resolution of 1947: Why was It not Implemented?", **Palestine-Israeli Journal of Politics, Economics and Culture**, Volume: 53, Issue: 2, 1999, s. 16)
- ⁴⁴ Kermit Roosevelt, "The Partition of Paletine", **The Middle East Journal**, Volume: 2, Number : 1, January 1948, s. 14; Khouri, age, s. 54
- ⁴⁵ Dominique Lapiere ve Larry Collins, **Kudüs Ey Kudüs**, Çev.: Aydın Emeç, E Yayınları, İstanbul: 2002, s. 27; Khouri, s.g.e., s. 55; Sachar, age, s. 291-292
- ⁴⁶ Taylor, İsrail'in Doğuşu, age, s. 128; Sydney Nettleton Fisher ve William Ochsenwald, **The Middle East: A History**, (4. Baskı), McGraw Hill, USA: 1990, s. 640; Roosevelt, age, s. 14-15; Söz konusu ülkelere ABD'nin değil Yahudi Ajansı'nın baskı yaptığına dair bir bilgi için bkz. Bickerton ve Klausner, age, s. 93
- ⁴⁷ Arı, age, s. 234; Farsoun ve Zacharia, age, s. 111; Ataöv, "Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail'in Kuruluşuna Kadar", age, ss. 59-60
- ⁴⁸ Edward Said, **Filistin'in Sorunu**, Çev.: Alev Alatlı, Pınar Yayınları, İstanbul: 1985, s. 153; Kimmerling ve Migdal, age, s. 158; M. Lutfullah Karaman, **Uluslararası İlişkiler Çıkmazında Filistin Sorunu**, İz Yayınları, İstanbul: 1991, s. 52; Netanel Lorch, "Plan Dalet", **From Haven to Conquest, Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948**, Walid Khalidi (Edt.), The Institute for Palestine Studies, Beirut: 1971, ss. 755-760
- ⁴⁹ Pappé, age, s. 129; Kimmerling ve Migdal, age, s. 151; Tessler, A History of the Israeli ..., age, ss. 261 ve 263; Ayrıca bkz., Walid Khalidi, "The Arab Perspective", **The End of the Palestine Mandate**, Wm. Roger Luis ve Robert W. Stookey (Edt.), University

- of Texas Press, Austin: 1988, s. 126; Michael J. Cohen, "The Zionist Perspective", aynı eser içinde, s. 95
- ⁵⁰ Peter Grose, "The President versus the Diplomats", **The End of the Palestine Mandate**, Wm. Roger Luis ve Robert W. Stookey (Edt.), University of Texas Press, Austin: 1988, s. 48; Khouri, age, s. 60; ABD yönetimindeki bazı guruplar başından beri taksim planına karşıydı. Bkz. Gelvin, age, s. 125
- ⁵¹ Pappe, age, s. 130; Grose, age, s. 46; İsrail devletinin kurulmasından Süveyş krizene kadar geçen dönemde ABD-İsrail ilişkilerinde yaşanan mesafelilik konusunda bkz. (Harry N. Howard, "Conflicts of Interest", **Palestine: A Search for Truth Approaches to the Arab-Israeli Conflict**, Alan R. Taylor ve Richard N. Tetlie (Edt.), Public Affairs Press, Washington: 1970, ss. 221-224)
- ⁵² Melvyn P. Lefler, "The American Conception of National Security and the Beginings of the Cold War, 1945-1948", **American Foreign Policy**, G. John Ikenberry (Edt.), Addison-Wesley Educational Publishers Inc., USA: 2002, s. 102
- ⁵³ Ali Balci, "Hashemite Kingdom of Jordan", **Foreign Policy in the Greater Middle East: Central Middle Eastern Countries**, Wolfgang Gielert ve Kemal İnati, WVB, Berlin: 2005, s. 103-104; Kimmerling ve Migdal, age, s. 166; Lapierre ve Collins, age, ss. 109-111; Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Avi Shlaim, **Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement, and the Partition of Palestine**, Colombia University Press, New York: 1988
- ⁵⁴ Lapierre ve Collins, age, s. 176; Kimmerling ve Migdal, age, ss. 152-153; Chaim Herzog ve Shlomo Gazit, **The Arab-Israeli Wars, War and Peace in the Middle East**, Vintage Books, New York: 2005, ss. 21-24 ve 48
- ⁵⁵ Balci, "Filistin Sorunu Bağlamında İsrail'in Soğuk Savaş Dönemi Ortadoğu Politikası", age; Musa Alami, "The Lesson of Palestine", **The Middle East Journal**, Volume: 3, Number: 4, October 1949, s. 374
- ⁵⁶ David Schafer, "Origins of the Israeli/Palestinian Conflict: Triumph and Catastrophe", **The Humanist**, Volume: 62, Issue: 6, November/December 2002, s. 24; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 264
- ⁵⁷ Sachar, age, s. 329; Khouri, age, s. 77; Herzog ve Gazit, age, s. 75
- ⁵⁸ Bu konuda Ürdün Kralı Abdullah ateşkes süresince diğer Arap ülkelerinin onayını almak için ziyaretler gerçekleştirmesine karşın talebine olumlu yanıt alamadı. Herzog ve Gazit, age, s. 75
- ⁵⁹ Herzog ve Gazit, age, ss. 87-88
- ⁶⁰ Abu-Lughod, age, s. 161; Mültecilerin sayısının Ocak 1949 itibariyle bir milyon civarında olduğuna ilişkin ayrıca bkz. Pamela Ann Smith, "The Palestinian Diaspora, 1948-1985", **Journal of Palestine Studies**, Volume: 15, Number: 3, Spring 1986, s. 93
- ⁶¹ Arnold J. Toynbee, "Foreword", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, İbrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, s. ix; Walid Khalidi, "Why Did the Palestinians Leave Revisited", **Journal of Palestine Studies**, Volume: 34, Number: 2, Winter 2005, ss. 42-54; Morris, 1948 and After, age, s. 74
- ⁶² Nur Masalha, **The Bible and Zionism: Invented Traditions, Archaeology and Post-colonialism in Palestine-Israel**, Zed Books, London, 2007, s. 49

- ⁶³ Walter Hollstein, **Filistin Sorunu, Filistin Çatışmasının Sosyal Tarihi**, Çev. Cemal A. Ertup, Yücel Yayınları, İstanbul: 1975, s. 243; Karaman, age, s. 243; Kimmerling ve Migdal, age, s. 163
- ⁶⁴ Bkz., Benny Morris, "The Harvest of 1948 and the Creation of the Palestinian Refugee Problem", **The Middle East Journal**, Volume: 40, Number: 4, Autumn 1986; Benny Morris'in temel tezi planlı bir göç ettirme yada Filistinlilerin kendi istekleriyle göç etmesi iddialarının arasında bir yeredir. Ona göre, göçün temel nedeni savaş ve savaş ortamının zorlayıcılığıdır. Yahudiler "1948 savaşına böyle bir planla girmedikleri" gibi, Yahudi "liderlerin hiçbiri de böyle bir plan hazırlamadılar." Benny Morris, **The Birth of Palestinian Refugee Problem, 1947-1949**, Cambridge University Press, Cambridge, 1988, s. 17; Benny Morris, "The Cause and Character of the Arab Exodus from Palestine: the Israeli Defence Forces Intelligence Service Analysis of June 1948", **The Israel/Palestine Question**, Ilan Pappé (Edt.), Routledge, New York: 1999; Benny Morris'in tespitlerine yönelik iki farklı eleştiri için bkz. Nur Masallah, "A Critique on Benny Morris", **The Israel/Palestine Question**, Ilan Pappé (Edt.), Routledge, New York: 1999 ve Shabthai Teveth, "The Palestine Arab Refugee Problem and Its Origins", **Middle Eastern Studies**, Vol: 26, No: 2, April 1990; Bu tartışmalara ilişkin verimli bir analiz için ayrıca bkz. Norman G. Finkelstein, **Image and Reality of the Israel-Palestine Conflict**, Verso, London: 2003, 3. bölüm
- ⁶⁵ Lapierre ve Collins, age, ss. 249-312; Said, age, s. 80-81; Noam Chomsky, **Kader Üçgeni, ABD, İsrail ve Filistinliler**, Çev.: Bahadır Sina Şener, İletişim Yayınları, İstanbul: 1993, s. 125; Jacques de Reynier, "Deir Yasin, April 10, 1948", **From Haven to Conquest, Readings in Zionism and the Palestine Problem until 1948**, Walid Khalidi (Edt.), The Institute for Palestine Studies, Beirut: 1971, ss. 761-766; Kimmerling ve Migdal, age, s. 160-161; Öldürülen masum sivillerin sayısına ilişkin farklı veriler için bkz. Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 291'de 254 kişi, Khouri, age, s. 123'de 250 kişi, olaylar sırasında bölgede Kızıl Haç temsilcisi olarak bulunan Reynier, age, s. 764'de köyde yaşayan 400 kişiden yarısı.
- ⁶⁶ Söz konusu tartışmalar için bkz. Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 291-307; Benny Morris, **The Birth of Palestinian Refugee Problem**, age
- ⁶⁷ Joel Beinin, "Political Economy and Public Culture in a State of Constant Conflict: 50 Years of Jewish Statehood", **Jewish Social Studies**, Volume: 4, Issue: 3, Spring/Summer 1998, s. 97; Mülteci sorunun nedenlerinin çarpıtılmasına ilişkin bir başka örnek için bkz. Erskine B. Childers, "The Wordless Wish: From Citizens to Refugees", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, s. 198-200; Ataöv, "Filistin Sorununun Ardındaki Gerçek: İsrail'in Kuruluşuna Kadar", age, s. 63
- ⁶⁸ Beinin, age, s. 97; Salman Ebu Sitta, "Geriye Dönüş Hakkının Tanınması", **Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek**, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 480-481; Said, age, ss. 152-156; Benny Morris, "Yosef Weitz and the Transfer Committees, 1948-1949", **Middle Eastern Studies**, Volume 22, Number: 4, October 1986, ss. 522-561
- ⁶⁹ Sachar, age, s. 332-333; Ilan Pappé, **The Ethnic Cleansing of Palestine**, Oneworld Publications, Oxford, 2007, s. 131 ve 6. Bölüm; Flapan, age, 81-118; Walid Khalidi,

- "Why Did the Palestinians Leave, Revisited", **Journal of Palestine Studies**, Volume: 34, No. 2, Winter 2005
- ⁷⁰ David McDowall, **The Palestinians, The Road to Nationhood**, Minority Right Publications, London: 1994, s. 29
- ⁷¹ Kimmerling ve Migdal, age, s. 228
- ⁷² Kimmerling ve Migdal, age, s. 219
- ⁷³ Said, age, s. 194; Susan M. Akram, "Palestinian Refugees and Their Legal Status: Right, Politics and Implications for A Just Solution", **Journal of Palestinian Studies**, Volume: 31, Number: 3, Spring 2002, s. 39
- ⁷⁴ Fred C. Bruhns, "A Study of Arab Refugee Attitudes", **The Middle East Journal**, Volume: 6, Number: 2, Spring 1955, ss. 130-138; Kamp hayatının Filistinli kimliğini güçlendirip güçlendirmedigine ilişkin bir mültecinin anıları için bkz., Fawaz Turki, **Bir Mültecinin Anıları Filistin Sürgünü**, Çev.: Selahaddin Erkanlı ve Nurettin El-Huseyni, Metis Yayınları, İstanbul: 1986; Turki'ye göre, UNWRA Filistinli kimliğini güçlendirmekten ziyade zayıflatmak yönünde bir çaba göstermiştir (age, s. 65). Fakat çabası her ne olursa olsun, sonuçta UNWRA'nın Filistinlilere kamplarda yaşama imkânı sağlamasının bu kimliğin Arap toplumlarına asimile olmasını engellediği söylenebilir.
- ⁷⁵ Moshe Ma'oz, "From Conflict to Peace? Israel's Relations with Syria and the Palestinians", **The Middle East Journal**, Volume: 53, Number: 3, Summer 1999, s. 396
- ⁷⁶ Yezid Sayigh, **Armed Struggle and the Search For State: The Palestinian National Movement, 1949-1993**, Oxford University Press, Oxford: 1997, s. 60
- ⁷⁷ Bickerton ve Klausner, age, s. 122; Sydney D. Bailey, **Four Arab-Israeli Wars and the Peace Process**, McMillan Press, London: 1990, s. 110; Walid Khalidi ve Neil Caplan, "The 1953 Qibya Raid Revisited: Excerpts From Moshe Sharett's Diaries", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXXI, No.: 4, Summer 2002
- ⁷⁸ Benny Morris, **Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-1999**, Alfred Knopf, New York: 1999, 6. bölüm, ss. 289-290; John Mearsheimer ve Stephen M. Walt, **The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy**, Farrar, Straus And Grioux, New York, 2007, s. 25
- ⁷⁹ Benny Morris, **Israel's Border Wars, 1949-1956**, Claredon Press, Oxford, 1993, s. 428
- ⁸⁰ Savaşa ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Bailey, age, 2. bölüm; Herzog ve Gazit, age, 2. bölüm
- ⁸¹ Farsoun ve Zacharia, age, s. 175
- ⁸² Farsoun ve Zacharia, age, s. 175-176; Pappe, age, s. 165; Sayigh, **Armed Struggle...**, age, ss. 84-85; Bu fikrin el-Fetih'in ortaya çıkmasındaki etkisi için bkz. Helena Cobban, **The Palestinian Liberation Organisation: People, Power, and Politics**, Cambridge University Press, Cambridge: 1984, s. 22
- ⁸³ McDowall, **The Palestinians**, age, ss. 68-69
- ⁸⁴ Tessler, **A History of the Israeli ...**, age, s. 373; Sayigh, **Armed Struggle...**, age, s. 84
- ⁸⁵ Hussein A. Amery, "Water Security as a Factor in Arab-Israeli Wars and Emerging Peace", **Studies in Conflict and Terrorism**, Volume: 20, Number: 1, January-March 1997, s. 96; Manechem Klein, "The 'Tranquil Decade' Re-examined: Arab-Israeli Relations During the Years 1957-67", **Israel: The First Hundred Years: From War to Peace**, Volume II, Efraim Karsh (Edt.), Frank Cass and Co. Ltd., London: 2000, s. 68

- ⁸⁶ Mary E. Morris, "Water and Conflict in the Middle East: Threats and Opportunities", **Studies in Conflict and Terrorism**, Volume: 20, Number: 1, January-March 1997, s. 7; Donald Neff, "Israel-Syria: Conflict at the Jordan River, 1949-1967", **Journal of Palestine Studies**, Volume: XXIII, No: 4, Summer 1994, s. 36
- ⁸⁷ Khouri, age, s. 229; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 373; El-Fetih'in İsrail'e yönelik ilk eylemini 1 Ocak 1965'de gerçekleştirdiğine yönelik bir bilgi bulunsa da, El-Fetih ve diğer gerilla guruplarının bu tür eylemlere bu tarihten çok önceleri başladığına dair tespitler daha doğru gibi gözükmektedir. (ilk eyleme ilişkin bu farklı iddia için bkz. Michael C. Hudson, "The Arab States' Policies toward Israel", **The Transformation of Palestine Essays on the Origin and Development of Arab-Israeli Conflict**, Ibrahim Abu-Lughod (Edt.), Northwestern University Press, Evanston: 1971, s. 330)
- ⁸⁸ Khouri, age, s. 227; Gelvin, age, ss. 198-199; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 373; Gelvin, age, s. 198
- ⁸⁹ Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 374
- ⁹⁰ Jad Isaac, "The Essentials of Sustainable Water Resource Management in Israel and Palestine", **Arab Studies Quarterly**, Volume: 22, Number: 2, Spring 2000, s. 20
- ⁹¹ Amery, age, s. 99; Mostafa Dolatyar ve Tim S. Gray, "The Politics of Water Security in the Middle East", **Environmental Politics**, Volume: 9, Number: 3, Autumn 2000, s. 326
- ⁹² Khouri, age, s. 242-243
- ⁹³ Avner Cohen, "Cairo, Dimona and the June 1967 War", **Middle East Journal**, Volume: 50, Number: 2, Spring 1996, s. 203
- ⁹⁴ Savaşa ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Bailey, age, 3. bölüm; Herzog ve Gazit, age, 3. bölüm
- ⁹⁵ Gelvin, age, s. 174; Herzog ve Gazit, age, s. 151
- ⁹⁶ Aron David Miller, "The Arab-Israeli Conflict, 1967-1987: A Retrospective", **Middle East Journal**, Volume: 41, Number: 3, Summer 1987, ss. 350-351
- ⁹⁷ Mark A. Tessler, "Thinking about Territorial Compromise in Israel", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Volume: 11, Number: 4, Summer 1988, s. 46
- ⁹⁸ Farsoun ve Zacharia, age, s. 135; Batı Şeria ve Gazze'den ayrılmama konusundaki bu kararlılığa rağmen 1967 savaşı ve sonrasında 320.000 kişi bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. (William W. Haris, **Taking Root: Israeli Settlement in the West Bank, the Golan and Gaza-sinai 1967-1980**, Research Studies Press, Chichester: 1980, s. 7 ve 16-17) Öte yandan İsrail'in 1967 yazında 600.000 Filistinliyi Batı Şeria ve Gazze'den çıkarmak amacıyla hazırladığı plan göz önüne alınırsa Filistinlilerin topraklarını terk etmemek için ekstra bir çaba gösterdikleri daha iyi anlaşılabilir. (Nur Masalha, "The 1967 Palestinian Exodus", **The Palestinian Exodus, 1948-1998**, Ghada Karmi ve Eugene Cotran (Edt.), Ithaca Press, UK: 1999, s.72)
- ⁹⁹ Pappe, age, s. 196
- ¹⁰⁰ Türkaya Ataöv, "Kudüs ve Devletler Hukuku", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No: 1-4, Ocak/Aralık 1980, s. 49 Süleyman Bešli, "Kudüs'ün Statüsü Sorunu", **Filistin Çıkmazdan Çözümüne**, M. İbrahim Turhan (Haz.), Küre Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 290-292

- ¹⁰¹ Terry Rempel, "The Significance of Israel's Partial Annexation of East Jerusalem", **The Middle East Journal**, Volume: 51, Number: 4, Autumn 1997, ss. 522-523
- ¹⁰² Bkz. **Filistin Çıkmazdan Çözüm**, M. İbrahim Turhan (Haz.), Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 415; ilgili kararın çok fazla belirsizlik içermesi ve bu nedenle taraflar arasında anlaşma sağlanamamasının en önemli nedeni olması şeklindeki bir eleştiri için bkz. Gelvin, age, ss. 179-180
- ¹⁰³ Don Peretz, "Israeli Policies Toward the Arab States and the Palestinians Since 1967", **The Arab-Israeli Conflict Two Decades of Change**, Yehuda Lucas ve Abdalla M. Battah (Edt.), Westview Press, United States of America, 1988, s. 27; İsrail'deki bu tutumun yanı sıra, Johnson yönetimindeki ABD'nin, üstü örtülü olarak İsrail'in işgal ettiği bölgeleri pazarlık unsuru olarak kullanmasını kabul etmesi Jarring'in işini daha da zorlaştırmıştı. (Sayigh, *Armed Struggle...*, age, s. 144)
- ¹⁰⁴ Khouri, age, s. 358
- ¹⁰⁵ Farsoun ve Zacharia, age, s. 182-183; Tessler, *A History of the Israeli ...*, age, s. 425; Kimmerling ve Migdal, age, s. 254; Sayigh, *Armed Struggle...*, age, ss. 174-179; Herzog ve Gazit, age, s. 205
- ¹⁰⁶ John C. Cooley, "Palestinian Nationalism", **The Middle East, its Governments and Politics**, Abid Al-Marayti ve diğerleri (Edt.), Duxbury Press, California, 1972, s. 467
- ¹⁰⁷ Suriye'nin Ürdün'deki Filistinlilere yardım etmesi halinde İsrail ABD'nin desteğiyle olaya müdahale edeceğini açıklamıştı. (Farsoun ve Zacharia, age, s. 185; Fisher ve Ochenswald, age, s. 682) Öte yandan, Suriye devlet başkanı Hafız Esad da bağımsız Filistinli gurupların Suriye'nin ulusal ve bölgesel çıkarlarına zarar verecek kadar güçlenmelerini istemiyordu. (Laurie A. Brand, "Asand's Syria and the PLO: Coincidence and Conflict of Interests?", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Volume: XIV, No: 2, Winter 1990, s. 25) Mısır ise başlangıçta sessiz kalmayı tercih etmesine rağmen, 20 Eylül'de Mısır'daki Filistinli guruplara Ürdün'deki olaylara müdahil olabilmeleri noktasında izin verdi. Fakat bu sevkıyat Suriye üzerinden gerçekleşeceği için Mısır'ın böyle bir karar alması fazla bir anlam ifade etmiyordu. Sayigh, *Armed Struggle...*, age, s. 266
- ¹⁰⁸ Cooley, age, s. 467-468; Kimmerling ve Migdal, age, s. 264; Walid Kazziha, "The Impact of Palestine on Arab Politics", **The Arab States**, Giacomo Luciani (Edt.), Routledge, London: 1990, s. 314; Tessler, *A History of the Israeli ...*, age, s. 493
- ¹⁰⁹ Tessler, *A History of the Israeli ...*, age, s. 445; Sayigh, *Armed Struggle...*, age, s. 143; Herzog ve Gazit, age, s. 202
- ¹¹⁰ Khouri, age, s. 363; Peretz, "Israeli Policies Toward the Arab States ...", age, s. 30; Sayigh, *Armed Struggle...*, age, s. 144
- ¹¹¹ Avi Shlaim, **The Iron Wall: Israel and Arab World**, W. W. Norton & Company Incs, New York: 2001, s. 291; William B. Quandt, **Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict Since 1967**, Brookings Institution Press, Washington D. C., 2005, ss. 68-69
- ¹¹² Herzog ve Gazit, age, s. 219
- ¹¹³ Khouri, age, s. 369; Gelvin, age, s. 181
- ¹¹⁴ William B. Quandt, "Kissinger and the Arab-Israeli Disengagement Negotiations", **Journal of International Affairs**, Volume: 9, Number: 1, Spring 1975, s. 35; Statüko-nun desteklendiği tezi sadece barış görüşmelerine ilişkin söylenebilir zira aynı dönemde ABD yönetimi İsrail'i silahlandırmaya devam ediyordu. Khouri, s.g.e., s. 369;

- Paul Findley, **ABD'de İsrail Lobisi**, Çev.: Mustafa Özcan ve N. Ahmet Asrar, Pınar Yayınları, İstanbul, 1994, s. 234
- ¹¹⁵ Fisher ve Ochenswald, age, s. 668; Balcı, "Filistin Sorunu Bağlamında İsrail'in Soğuk Savaş Dönemi Ortadoğu Politikası", age
- ¹¹⁶ Savaşın sonunda İsrail 2,800 asker, 109 uçak ve 840 tank kaybederken, Arap cephesi 8,500 asker, 447 uçak ve 2,554 tank kaybetmiştir. Fakat İsrail cephesindeki ölü sayısı nispeten Araplara göre az olsa da, önceki savaşlarla kıyaslandığında bu rakam İsrail'i "şok" etmişti. Sayigh, *Armed Struggle...*, age, s. 319
- ¹¹⁷ Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, ss. 43-44
- ¹¹⁸ Bernard Reich, "Israel Foreign Policy", **Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Reional and Outside Powers**, L. Carl Brown (Edt.), I. B. Tauris, London: 2003, s. 127
- ¹¹⁹ Gawdat Bahgad, "The New Middle East: The Gulf Monarchies and Israel", **The Journal of Social Political and Economic Studies**, Volume: 28, Number: 2, Summer 2003, s. 134
- ¹²⁰ Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, s. 54
- ¹²¹ Khouri, age, s. 376; Fisher ve Ochenswald, age, s. 670; Quandt, *Peace Process...*, age, ss. 141-143
- ¹²² Khouri, age, s. 379; Fisher ve Ochenswald, age, s. 670; Quandt, *Peace Process...*, age, ss. 166-170
- ¹²³ Hourani, age, s. 483-484; Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 401
- ¹²⁴ Fisher ve Ochenswald, age, s. 715; Avi Kober, "Arab Perception of Post-Cold War Israel: From A Balance-of-Threats to A Balance-of-Power Thinking", **The Review of International Affairs**, Volume: 1, Number: 4, Summer 2002, s. 30
- ¹²⁵ Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, s. 31
- ¹²⁶ Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, s. 38
- ¹²⁷ Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, s. 44
- ¹²⁸ Pappe, age, s. 219
- ¹²⁹ Tessler, *A History of the Israeli ...*, age, s. 484-485; Farsoun ve Zacharia, age, s. 189-190; Khouri, age, s. 377
- ¹³⁰ Tessler, *A History of the Israeli ...*, age, s. 490-491; Khouri, age, s. 384
- ¹³¹ B.J. Odeh, **Lübnan'da İç Savaş**, Çev.: Yavuz Alagon, Belge Yayınları, İstanbul: 1986, s. 217
- ¹³² Avi Shlaim ve Avner Yaniv, "Domestic Policies and Foreign Policy in Israel", **International Affairs**, Volume: 27, Number: 1, Summer 2002, s. 246
- ¹³³ Khouri, age, s. 405
- ¹³⁴ Sayigh, *Armed Struggle...*, age, s. 426
- ¹³⁵ Frederic C. Hof, "A Practical Line: The Line of Withdrawal from Lebanon and its Potential Applicability to the Golan Heights", **The Middle East Journal**, Volume: 55, Number: 1, Winter 2001, s. 27
- ¹³⁶ Ian Lustick, "Israel and the West Bank After Elon Moreh: The Mechanic of De Facto Annexation", **The Middle East Journal**, Volume: 35, Number: 4, Autumn 1981, ss. 557-558; Kimmerling ve Migdal, age, s. 287; Tessler, *A History of the Israeli ...*, age, s. 548
- ¹³⁷ Ehud Sprinzak, "Extremist and Violence in Israeli Democracy", **Terrorism and Political Violence**, Volume: 12, Issue: 3-4, Autumn/Winter 1995, ss. 29-30

- ¹³⁸ Attias ve Benbassa, age, s. 216; Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 403; Shmuel Sandler, "Religious Zionism and the State: Political and Religious Radicalism in Israel", **Terrorism and Political Violence**, Volume: 8, Issue: 2, Summer 1996, s. 142; Gelvin, age, s. 189
- ¹³⁹ Mark A. Tessler, "Thinking About Territorial Compromise in Israel", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Volume: 11, Number: 4, Summer 1988, s. 38; Charley A. Rubenberg, "The Israeli Invasion of Lebanon: Objectives and Consequences", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Volume: 8, Number: 2, Winter 1984, s. 8; Khouri, age, s. 428; Mearsheimer ve Walt, The Israel Lobby..., age, 2007, s. 45
- ¹⁴⁰ Chomsky, age, s. 245; Jim Muir, "Lebanon: Arena of Conflict, Crucible of Peace", **The Middle East Journal**, Volume: 38, Number: 2, Spring 1984, s. 210; Khouri, age, s. 424
- ¹⁴¹ Chomsky, age, s. 240; Rubenberg, age, s. 4; Khouri, age, s. 429; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 572-573; Sayigh, Armed Struggle..., age, s. 523; Herzog ve Gazit, age, ss. 351-352
- ¹⁴² Rosemary Sayigh, "Sabra ve Şatilla Katliamları Hakkında Bir İnceleme", **İşyanın Adı Filistin: İntifada Kazanacak**, Yücel Demirer ve Sibel Ozbudun (Der.), Ütopya Yayınları, Ankara: 2002, s. 131-132; Sayigh, Armed Struggle..., age, ss. 580-585; Herzog ve Gazit, age, s. 363; Gelvin, age, ss. 241-242
- ¹⁴³ Khouri, s.g.e., s. 432; Ze'ev Schiff, "Fifty Years of Israeli Security: The Central Role of the Defense System", **The Middle East Journal**, Volume: 53, Number: 3, Summer 1999, s. 440; Lübnan işgalinin İsrail iç politikasındaki etkileri için daha ayrıntılı bilgi için bkz. Gloria H. Falk, "Israeli Public Opinion: Looking Toward A Palestinian Solution", **The Middle East Journal**, Volume: 39, Number: 3, Summer 1985; John Bunzl, **Barış Hareketleriyle Konuşmalar: Öteki İsrail**, Çev.: Serap Biçer, Metis Yayınları, İstanbul: 1988
- ¹⁴⁴ Khouri, age, s. 433
- ¹⁴⁵ Don Peretz ve Sammy Smootha, "Israel's Tenth Knesset Elections-Ethnic Upsurgence and Decline of Ideology", **The Middle East Journal**, Volume: 35, Number: 4, Autumn 1985, s. 89; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 599
- ¹⁴⁶ Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 678
- ¹⁴⁷ Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 679; Sayigh, Armed Struggle..., age, s. 607
- ¹⁴⁸ Farsoun ve Zacharia, age, s. 233-234; Richard A. Falk ve Burns H. Weston, "The Relevance of International Law to Palestinian Rights in the West Bank and Gaza: In Legal Defense of Intifada", **Harvard International Law Journal**, Volume: 32, Number 1, Winter 1991, ss. 132-135; Sayigh, Armed Struggle..., age, ss. 607-608; Gelvin, age, ss. 214-215
- ¹⁴⁹ Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 678; Walid Khalidi, "Toward Peace in Holy Land", **Foreign Affairs**, Volume: 66, Issue: 4, Spring 1988
- ¹⁵⁰ Don Peretz, "Intifadeh: The Palestinian Uprising", **Foreign Affairs**, Volume: 66, Issue: 5, Summer 1988, s. 965
- ¹⁵¹ İntifada'nın başlangıcına kadar geçen 6 aylık sürede 42.355 olay yaşanmış, (Kimmerling ve Migdal, age, s. 297) fakat bunların hiçbirisi Filistinlilerin geneli arasında yayılabilecek bir protesto örneği sunamamıştı.
- ¹⁵² Peretz, "Intifadeh ...", age, s. 966; Sayigh, Armed Struggle..., age, s. 606; M. Cherif Bassiouni ve Louise Cainkar (Edt.), **The Palestinian Intifada December 9, 1987 -**

- December 8, 1988: A Record of Israeli Repression**, DataBase Project on Palestinian Human Rights, Illinois: 1989, s. 10; Herzog ve Gazit, age, s. 397
- ¹⁵³ Ghassan Andoni, "1987 İntifadası ile 2000 İntifadasının Karşılaştırmalı Bir İncelemesi", **Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek**, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 354
- ¹⁵⁴ Amos Perlmutter, "Israel's Dilemma", **Foreign Affairs**, Volume: 68, Issue: 5, Winter 1998/1990, s. 119
- ¹⁵⁵ Anne Elizabeth Nixon, Jennifer Bing-Canar, John Bing-Canar, Beth Ann Goldring ve Radda Barnen, **The Status of Palestinian Children During the Uprising in the Occupied Territories**, Garnisonstryckeriet, Stockholm, 1990,. Raporun bir özeti için bkz., "Swedish Save the Children, 'The Status of Palestinian Children during the Uprising in the Occupied Territories,' Excerpted Summary Material, Jerusalem, January 1990", **Journal of Palestine Studies**, Volume: 19, No. 4, Summer 1990
- ¹⁵⁶ Hourani, age, s. 497; Peretz, "Intifadeh ...", age, s. 9; Tessler, "Thinking About Territorial Compromise in Israel", age, s. 50; Mark Tessler, "The Intifada and Political Discourse in Israel", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XIX, No.: 2, Winter 1990, s. 45
- ¹⁵⁷ Farsoun ve Zacharia, age, s. 244; Tessler, A History of the Israeli ..., age, s. 715; Sayigh, Armed Struggle..., age, s. 547
- ¹⁵⁸ Sholomo Avineri, "Israel and the End of the Cold War", **The Brookings Review**, Volume: 11, Issue: 2, Spring 1993, s. 29; Jacop Abadi, "The Gulf War and its Implications for Israel", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Volume: 17, Number: 3, Spring 1994, s. 63
- ¹⁵⁹ Don Peretz, "Israel since the Persian Gulf War", **Current History**, Volume: 91, Number: 561, January 1992, s. 17
- ¹⁶⁰ Walid Khalidi, "The Palestine Problem: An Overview", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXI, No.: 1, Autumn 1991, s. 10; George T. Abed, "The Palestinians and the Gulf Crisis", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XX, No.: 2, Winter 1991, s. 34; Bu politika-nın makul gerekçeleri olduğunu savunan bir analiz için bkz. Muhammad Hallaj, "Taking Sides: Palestinians and the Gulf Crisis", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XX, No.: 3, Spring 1991, ss. 43-45
- ¹⁶¹ Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 406; Shibley Telhami, "From Camp David to Wye: Changing Assumptions in Arab-Israeli Negotiations", **The Middle East Journal**, Volume: 53, Number: 3, Summer 1999, s. 391
- ¹⁶² Beinun, age, s. 128
- ¹⁶³ Farsoun ve Zacharia, age, s. 255
- ¹⁶⁴ "The Madrid Peace Conference", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXI, No.: 2, Winter 1992, ss. 117-149; Kapsam genişliğinin olumsuz etkisi 1993 yılı boyunca görüşmelerin Golan Tepelerine odaklanması ve Filistin sorununun ikinci planda kalmasında açıkça görülebilir. Bu konuda bkz. Dennis Ross, **The Missing Peace The Inside Story of the Fight for Middle Peace**, Farrar, Straus and Giroux, New York: 2004, bölüm 3
- ¹⁶⁵ Herbert C. Kelman, "Acknowledging the Other's Nationhood: How to Create a Momentum for the Israeli-Palestinian Negotiations", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXII, No.: 1, Autumn 1992, ss. 26-31; Camille Mansour, "The Palestinian-Israeli Peace Negotiations: An Overview and Assessment", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXII, No.: 3, Spring 1993, ss. 28-31

- ¹⁶⁶ Quandt, Peace Process..., age, s. 327
- ¹⁶⁷ İsrail'deki hükümet değişikliğinin barış süreci üzerindeki *olumlu* etkisi hakkında bkz. Avi Shlaim, "Prelude to the Accord: Likud, Labor, and the Palestinians", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXIII, No.: 2, Winter 1994, ss. 5-19
- ¹⁶⁸ Sachar, age, s. 994; Arı, age, s. 686-687; Nils A. Butenschon, "The Oslo Agreement: From the White House to Jabal Abu Ghenem", **After Oslo: New Realities, Old Problems**, George Giacaman ve Dag Jorund Lonning (Edt.), Pluto Press, London: 1998, ss. 20-21
- ¹⁶⁹ Avi Shlaim, "The Oslo Accord", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXIII, No.: 3, Spring 1994, s. 34
- ¹⁷⁰ Kimmerling ve Migdal, age, s. 337
- ¹⁷¹ Edward Said, **Yeni Binyılda Filistin Sorunu**, Çev.: Ahmet Cüneyt, Ali Kerem ve Nuri Ersoy, Aram Yayınları, İstanbul: 2002, s. 54; Barış sürecine rağmen Yahudi yerleşimlerdeki artış Said'in argümanlarını destekleyen en önemli faktördü. Örneğin Barış sürecinin en etkin olduğu 1993 yılında Batı Şeria ve Gazze'deki Yahudi yerleşimlerinin sayısı yüzde 9,3 oranında artış göstermiştir. Geoffrey Aronson, "Settler Population Grew by 10 Percent in 1993", **Settlement Report**, Vol.: 4, No.: 3, May 1994
- ¹⁷² Farsoun ve Zacharia, age, s. 260-261; Bülent Aras, **Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye**, Bağlam Yayınları, İstanbul: 1997, s. 112
- ¹⁷³ Farsoun ve Zacharia, age, s. 257
- ¹⁷⁴ Anlaşmanın metni için bkz. "Israel-PLO Agreements", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXIII, No.: 4, Summer 1994, ss. 118-126; Ayrıca, Farsoun ve Zacharia, age, s. 263; Arı, s.g.e., s. 695-696; Aras, age, s. 114
- ¹⁷⁵ Anlaşmanın tam metni için bkz. "The Peace Process", **Journal of Palestine Studies**, Vol.: XXV, No.: 2, Summer 1996, ss. 123-137, özellikle 128; Farsoun ve Zacharia, age, ss. 266-267
- ¹⁷⁶ Herzog ve Gazit, age, s. 418
- ¹⁷⁷ Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 408
- ¹⁷⁸ Ağustos 1993 ve Mayıs 1994 arasında Yediot Ahronot ve Haaretz gibi iki önemli İsrail gazetesi üzerinde yapılan bir araştırma bu dönemde barış süreci ile ilgili olumlu haberlerin yüzde 21'i olumsuz haberlerin yüzde 34'ü tarafsız haberlerin ise yüzde 45'i oluşturduğunu ortaya koymuştur. Gadi Wolfsfeld, **Media and Political Conflict News from the Middle East**, Cambridge University Press, Cambridge: 1997, s. 113
- ¹⁷⁹ Ali Balcı, "State of Israel", **Foreign Policy in the Greater Middle East**, Wolfgang Gielert ve Kemal İnat (Edt.), Verlag Berlin: 2005, s. 77; Filistinli grupları şiddete yönelten sadece İsrail'deki radikal oluşumların kışkırtıcı eylemleri değildi, Oslo süreci öngörüldüğü gibi ilerlemiyordu ve barış sürecinin en fazla etkin olduğu 1992-1996 dönemi işgal altındaki bölgelerdeki yerleşimcilerinde en fazla arttığı dönemdi. Bu dönem boyunca yerleşim bölgelerine 46 milyon Dolarlık yatırım yapılırken, 1996'ya kadar Batı Şeria'daki yerleşimcilerin sayısı yüzde 48, Gazze Şeridi'ndekilerin sayısı da yüzde 62 artmıştı. (Pappe, age, s. 245)
- ¹⁸⁰ Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 408-409; Don Peretz ve Gideon Doron, "Israel's 1996 Elections: A Second Political Earthquake", **The Middle East Journal**, Volume: 50, Number: 4, Autumn 1996, ss. 533-534
- ¹⁸¹ Arı, age, s. 689; Peretz ve Doron, "Israel's 1996 Elections ...", age, s. 535; Operasyona ilişkin bkz. Herzog ve Gazit, age, ss. 385-386

- ¹⁸² Peretz ve Doron, "Israel's 1996 Elections ...", age, s. 543; Benny Morris, "Israel's Elections and Their Implications", *Journal of Palestine Studies*, Vol.: XXVI, No.: 1, Autumn 1996, ss. 75-76
- ¹⁸³ Pappe, age, ss. 255-256
- ¹⁸⁴ Peretz ve Doron, "Israel's 1996 Elections ...", age, s. 545-546
- ¹⁸⁵ Pappe, age, s. 256; Farsoun ve Zacharia, age, ss. 283-286
- ¹⁸⁶ Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 409
- ¹⁸⁷ Kimmerling ve Migdal, age, s. 363; Herzog ve Gazit, age, ss. 421-423
- ¹⁸⁸ Moshe Ma'oz, "The Oslo Peace Process: From Breakthrough to Breakdown", *The Israeli-Palestinian Peace Process: Oslo and the Lesson of Failure*, Robert L. Rothstein, Moshe Ma'oz ve Khalil Shikaki (Edt.), Sussex Academic Press, Brighton: 2002, s. 134
- ¹⁸⁹ Jan de Jong, "The Geography of Politics: Israel's Settlement Drive After Oslo", *After Oslo: New Realities, Old Problems*, Georege Giacaman ve Dag Jorund Lonning (Edt.), Pluto Press, London: 1998, s. 102
- ¹⁹⁰ Hebron Protokolü'nün bir eleştirisi için bkz., Edward Said, "The Real Meaning of the Hebron Agreement", *Journal of Palestine Studies*, Vol.: XXVI, No.: 3, Spring 1997, ss. 31-36
- ¹⁹¹ Arı, age, ss. 722-723; "Chronology 16 February-15 May 1997", *Journal of Palestine Studies*, Vol.: XXVI, No.: 4, Winter 1997, s. 165
- ¹⁹² Quandt, Peace Process..., age, s. 354; Ross, a.g.e, bölüm 16
- ¹⁹³ "The Wye River Memorandum and Related Documents", *Journal of Palestine Studies*, Vol.: XXVIII, No.: 2, Winter 1998, s. 135; Mouin Rabbani, "Envai Çeşit Başarısızlık: Oslo ve El-Aksa İntifadası", *Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek*, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 113; Arı, age, s. 725
- ¹⁹⁴ Kimmerling ve Migdal, age, s. 363; Don Peretz ve Gideon Doron, "Sectarian Politics and the Peace Process: The 1999 Israel Elections", *The Middle East Journal*, Volume: 54, Number: 2, Spring 2000, s. 260
- ¹⁹⁵ Edward Said, "Filistinliler Kuşatma Altında", *Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek*, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 113; Arı, age, s. 47; Arı, age, s. 736
- ¹⁹⁶ Arı, age, s. 741; Marwan Bishara, *Filistin/İsrail Barış veya Irkçılık*, Çev.: Ali Berktaş, Kitap Yayınevi, İstanbul: 2003, s. 80; İsrail Ma'aleh Adumin ve Givat Ze'ev yerleşim bölgelerinin de kendi egemenliğine verilecek Kudüs'te ısrar ederken Filistin tarafı buna kesinlikle yanaşmayacağını açıklamıştı. Arkam Hanieh, "The Camp David Papers", *Journal of Palestine Studies*, Vol.: XXX, No.: 2, Winter 2001, ss. 75-97; Rema Hammami ve Salim Tamari, "The Second Uprising: End or New Beginning", *Journal of Palestine Studies*, Vol.: XXX, No.: 2, Winter 2001, s. 9
- ¹⁹⁷ Jeremy Pressman, "Visions in Collision: What Happened at Camp David and Taba?", *International Security*, Volume: 28, No. 2, Fall 2003, s. 23-24, Mearsheimer ve Walt, The Israel Lobby..., age, 2007, ss. 104-105
- ¹⁹⁸ Bill Clinton'un üstü örtülü olarak Arafat'ı suçladığı konuşması için bkz. "Documents and Source Material", *Journal of Palestine Studies*, Volume: XXX, No: 1, Autumn 2000, ss. 156-158; Quandt, Peace Process..., age, s. 369; Ross, age, s. 710; Camp David sürecinin bir eleştirisi için bkz. Hussein Agha ve Robert Malley, "Camp David: The

- Tragedy of Errors", **New York Review of Books**, Volume: 48, Number: 13, 9 August 2001, ss. 59-65
- ¹⁹⁹ Robert Malley ve Hussein Agha, "The Palestinian-Israeli Camp David Negotiations and Beyond", **Journal of Palestine Studies**, Vol. 31, No. 1, Autumn 2001, s. 69; Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, s. 47
- ²⁰⁰ Don Peretz, "Barak's Israel", **Current History**, Volume: 100, Number: 642, January 2001, s. 24; Kimmerling ve Migdal, age, s. 392; Herzog ve Gazit, age, s. 427
- ²⁰¹ Amira Haas, "Une autre definition de la reteune", **Haaretz**, 15 Kasım 2000'den aktaran, Bishara, age, s. 26
- ²⁰² Reuvan Padetzur, "More Than a Million Bullets", **Haaretz**, 29 Haziran 2004; "Unbridled Force", **Haaretz**, 16 Mart 2003
- ²⁰³ Aaron D. Miller, "The Pursuit of Israeli-Palestinian Peace: A retrospective", **The Israeli-Palestinian Peace Process: Oslo and the Lesson of Failure**, Robert L. Rothstein, Moshe Ma'oz ve Khalil Shikaki (Edt.), Sussex Academic Press, Brighton: 2002, s. 33
- ²⁰⁴ Alegra Pacheco, "Çiğnenen Ahit: Oslo Antlaşmaları", **Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek**, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 308; Sara Roy, "Why Peace Failed: An Oslo Autopsy", **Current History**, Volume: 101, Number: 651, January 2002, s. 9
- ²⁰⁵ Pacheco, age, s. 312
- ²⁰⁶ Nadav Shragai, "Barak Was Biggest Settlement Builder Since 92", **Ha'aretz**, 27 Şubat 2001
- ²⁰⁷ Jamil Hilal, "The Effect of the Oslo Agreement on the Palestinian Political System", **After Oslo: New Realities, Old Problems**, Georege Giacaman ve Dag Jorund Lonning (Edt.), Pluto Press, London: 1998, s. 139
- ²⁰⁸ Ari Shavit, "Interview with the PM...", **Haaretz**, 12 Nisan 2001
- ²⁰⁹ Kimmerling ve Migdal, age, s. 394; İkinci intifadanın İsrail basını tarafından nasıl çarpıtılarak dünya kamuoyuna sunulduğu ve böylece Sharon'un politikalarına zemin hazırlandığı konusunda yetkin bir analiz için bkz. Danny Dor, **Intifada Hits the Headlines : How the Israeli Press Misreported the Outbreak of the Second Palestinian Uprising**, Bloomington, IN, Indiana University Press, USA: 2004
- ²¹⁰ William Safire, "Israel or Arafat", **New York Times**, 3 Aralık 2001
- ²¹¹ Kimmerling ve Migdal, age, s. 353; Gelvin, age, s. 245
- ²¹² "The Road Map", **Journal of Palestine Studies**, Volume: 32, Number: 4, Summer 2003, s. 83
- ²¹³ "Road Map", age, ss. 89-92
- ²¹⁴ "Road Map", age, ss. 92-94
- ²¹⁵ "Abbas, ne Arafat'a ne de İsrail'e yaranabildi", **Zaman**, Kasım 7, 2003
- ²¹⁶ Ali Balcı, "Filistin 2005", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Kemal İnât ve Ali Balcı (Edt.), Nobel Yayınları, İstanbul: 2006, s. 110 ve sonrası
- ²¹⁷ Balcı, "Filistin 2005", age, s. 123; Şaron'un Gazze'den çekilme planına yönelik en önemli eleştiri bunun Batı Şeria'daki işgali meşrulaştırma amacı güttüğü şeklinde olmuştur. Zira İsrail bu bölgeden çıkarılan 212 aileyi Batı Şeria'daki işgal bölgelerine yerleştirmiştir (Uzi Benziman, "Wearing out the welcomes wagon", **Haaretz**, 28 August, 2005)

- ²¹⁸ Ali Balcı, "Filistin 2006", **Ortadoğu Yıllığı 2006**, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (Edt.), Nobel Yayınları, İstanbul: 2007
- ²¹⁹ Bu kısım, Balcı, "Filistin 2006", age,'den derlenmiştir.
- ²²⁰ Ali Balcı, "Filistin 2007", **Ortadoğu Yıllığı 2007**, Kemal İnat, Muhittin Ataman ve Murat Yeşiltaş (Edt.), Küre Yayınları, Ankara, 2009, s. 114
- ²²¹ Ali Balcı, "Filistin 2008", **Ortadoğu Yıllığı 2008**, Kemal İnat, Muhittin Ataman ve Burhanettin Duran (Edt.), Küre Yayınları, İstanbul, 2009
- ²²² Rashid Khalidi, "Truth, Justice and Reconciliation: Elements of a Solution to the Palestinian Refugee Issue", **The Palestinian Exodus, 1948-1998**, Ghada Karmi ve Eugene Cotran (Edt.), Ithaca Press, UK: 1999, s. 221
- ²²³ Mülteciler konusunda ilişkin özgün ve güncel bir çalışma için bkz. Ann M. Lesch ve Ian S. Lustick (Der.), **Exile and Return: Predicaments of Palestinians and Jews**, University of Pennsylvania Press, Philadelphia: 2005
- ²²⁴ Ahmet Davutoğlu, "Küresel ve Bölgesel Dengeler, Ortadoğu Barış Süreci", **Filistin Çıkmazdan Çözümüne**, M. İbrahim Turhan (Haz.), Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 21; Yerleşimcilerin yıllık ve bölgesel bazlı artışlarına ilişkin ayrıntılı bilgi için belli aralıklarla güncellenen **Foundation For Middle East Peace**'nin resmi web sayfasına bakılabilir; [http://www.fmep.org/settlement_info/statistics.html]
- ²²⁵ Bu kısım yazılırken şu kaynaktan yararlanılmıştır. Ali Balcı, "Yahudi Yerleşimleri ve Filistin Sorunu", **Ortadoğu Analiz**, Cilt: 2, Sayı: 14, Şubat 2010, ss. 52-57
- ²²⁶ Rory McCarty, "Israel annexing East Jerusalem, says EU", **The Guardian**, 7 March 2009
- ²²⁷ Ali Balcı, "Goldstone, Kağıt Üzerinde Kalan Bir Başka Rapor Mu?", **Anlayış**, Sayı: 78, Kasım 2009, s. 29
- ²²⁸ "Settlement Time Line", **Report on Israeli Settlement in the Occupied Territories**, Volume: 19, Number: 2, March-April 2009, s. 4
- ²²⁹ "Settlement Time Line", March-April 2009, age, s. 5
- ²³⁰ Hagit Ofra, "Peace Now Update: Sansana March, 2009", **Peace Now**, 29 March 2009, <http://www.peacenow.org.il/site/en/peace.asp?pi=608&docid=3608>
- ²³¹ "Ministry of Interior recommends to expand the Ma'ale Adumim Bloc", 26 April 2009, **Peace Now**, <http://www.peacenow.org.il/site/en/peace.asp?pi=66&fld=608&docid=3630>
- ²³² "Obama: halt to new Israeli settlements is in America's security interests", **The Guardian**, 29 May 2009
- ²³³ "Israel expected to propose partial freeze on West Bank settlements", **The Guardian**, 30 June 2009
- ²³⁴ "Barak authorizes construction of 300 new homes in West Bank", **Haaretz**, 24 June 2009
- ²³⁵ "Settlement Time Line", **Report on Israeli Settlement in the Occupied Territories**, Volume: 19, Number: 6, November-December 2009, s. 4
- ²³⁶ "Settlement Time Line", November-December 2009, s. 5
- ²³⁷ "U.S. 'dismayed' at Israel plan to build 900 homes beyond Green Line", **Haaretz**, 25 November 2009
- ²³⁸ "Israeli minister: no real 'freeze' on settlement", **Reuters**, 11 December 2009, [<http://uk.reuters.com>]
- ²³⁹ M. Hakan Yavuz, "İkicilik (Duality): Türk-Arap İlişkileri ve Filistin Sorunu", **Türk Dış Politikası'nın Analizi**, Faruk Sönmezoğlu (Der.), Der Yayınları, İstanbul: 1998, s. 569

- ²⁴⁰ Yavuz, age, s. 571; Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "1945-1960: Ortadoğu ile İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler ve Yorumlar**, Cilt 1, Baskın Oran (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul: 2004, s. 629; Mehmet Gönülöbol, Der., **Olaylarla Türk Dış Politikası**, Siyasal Kitabevi, Ankara: 1996, s. 284
- ²⁴¹ Mesut Özcan, "Filistin-İsrail Barış Süreci ve Türkiye", **Filistin Çıkmazdan Çözümüne**, M. İbrahim Turhan (Haz.), Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 69
- ²⁴² Erhan ve Kürkçüoğlu, "1945-1960: Ortadoğu ile İlişkiler", age, s. 647
- ²⁴³ Yücel Bozdağlıoğlu, **Turkish Foreign Policy and Turkish Identity, A Constructivist Approach**, Routledge, New York: 2003, s. 121
- ²⁴⁴ Mahmut Bali Aykan, "The Palestinian Question in Turkish Foreign Policy from the 1950s to the 1990s", **Interantional Journal of Middle Eastern Studies**, Volume 25, No.: 1, February 1993, s. 95
- ²⁴⁵ Çağrı Erhan ve Ömer Kürkçüoğlu, "Arap Olmayan Ülkelerle İlişkiler", **Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne, Olgular, Belgeler ve Yorumlar**, Cilt 1, Baskın Oran (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul: 2004, s. 799; Aykan, age, s. 97
- ²⁴⁶ Aykan, age, s. 97
- ²⁴⁷ Aykan, age, s. 102
- ²⁴⁸ Süha Bölükbaşı, "Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa", **Türkiye'nin Dış Politika Gündemi**, Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen (Der.), Liberte Yayınları, Ankara: 2001, ss. 263-265
- ²⁴⁹ 2001 önce ve sonrasında Türkiye-İsrail ilişkilerindeki farklılaşmanın yetkin bir analizi için bkz. Tuncay Kardaş, "Türkiye-İsrail ilişkilerinin 'Analiz Düzeyi' Kapsamında Değerlendirmesi", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Kemal İnat ve Ali Balcı (Edt.), Nobel Yayınları, İstanbul: 2006, ss. 332-352
- ²⁵⁰ "İsrail Tatbikata Gelmiyor", **Radikal**, 3 Nisan 2002
- ²⁵¹ Bkz. Ali Balcı ve Murat Yeşiltaş, "Turkey's New Middle East Policy: The Case of the Meeting of the Foreign Ministers of Iraq's Neighboring Countries", **Journal of South Asian and Middle Eastern Studies**, Volume: XXIX, Issue: 4, Summer 2006, ss. 18-38
- ²⁵² Ali Balcı, "Ortadoğu'da Denge Arayışı", **Radikal**, 7 Ocak 2005
- ²⁵³ Kemal İnat, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: 2006", **Ortadoğu Yıllığı 2006**, Kemal İnat ve Muhittin Ataman (Edt.), Nobel Yayınları, İstanbul, s. 34
- ²⁵⁴ "Tatbikatın hedefi düzenli ordu", **Hürriyet**, 29 Nisan 2010
- ²⁵⁵ "İsrail'e tatbikat uyarısı...", **Bugün**, 3 Mayıs 2010
- ²⁵⁶ Noam Chomsky, "Sunuş", **Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek**, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 3
- ²⁵⁷ Donald Neff, "An Updated List of Vetoes Cast by the United States to Shield Israel from Criticism by the U.N. Security Council", **Washington Report on Middle East Affairs**, May/June 2005, s. 14
- ²⁵⁸ Nathan Guttman, "U.S. Accused of Pro-Israel Bias at 2000 Camp David", **Ha'aretz**, Nisan 29, 2005; Mearsheimer ve Walt, *The Israel Lobby...*, age, 2007, s. 48
- ²⁵⁹ John J. Mearsheimer ve Stephen M. Walt, "The Israel Lobby and U.S. Foreign Policy", **London Review of Books**, Volume: 28, No: 6, March 23, 2006
- ²⁶⁰ Mearsheimer ve Walt, "The Israel Lobby...", age, s. 24
- ²⁶¹ Hillel Halkin, "The Return of Anti-Semitism: To Be against Israel is to Be against the Jews", **Wall Street Journal**, February 5, 2002

- ²⁶² Edward Said, "Amerika'nın Son Tabusu", **Yeni İntifada: İsrail'in Apartheid Politikasına Direnmek**, Roane Carey (Der.), Çev.: Kemal Sarısözen, Everest Yayınları, İstanbul: 2002, s. 432
- ²⁶³ Mearsheimer ve Walt, "The Israel Lobby...", age, ss. 3-7
- ²⁶⁴ Ekrem Karakoç, "ABD'nin Filistin Politikası", **Filistin Çıkmazdan Çözümüne**, M. İbrahim Turhan (Haz.), Küre Yayınları, İstanbul, 2003, s. 109
- ²⁶⁵ Harry B. Ellis, "The Arab-Israeli Conflict Today", **The United States and the Middle East**, Georgiana G. Stevesens, Prentice-Hall, New Jersey: 1964, s. 118
- ²⁶⁶ Shlomo Gazit, Yediot Ahrnot, Nisan 1992'den aktaran, Noam Chomsky, **Dünya Düzeni: Eskisi Yenisi**, Çev.: Ali Çakıroğlu ve Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul: 2000, s. 350
- ²⁶⁷ Dana H. Allin ve Steven Simon, "The Moral Psychology of US Support for Israel", **Survival**, Volume: 45, No: 3, Autumn 2003, s. 129
- ²⁶⁸ Allin ve Simon, age, s. 130
- ²⁶⁹ Quandt, Peace Process..., age, s. 398
- ²⁷⁰ Murat Yeşiltaş ve Ali Balcı, "İkinci Lübnan Savaşı: Bir Yeniden Değerlendirme", **Akademik Ortadoğu**, Cilt: 4, Sayı: 2, Mart 2010, ss. 67-90
- ²⁷¹ Ali Balcı, "Avrupa Birliği'nin Filistin Politikası", **Ortadoğu Yıllığı 2005**, Kemal İnât ve Ali Balcı (Edt.), Nobel Yayınları, İstanbul: 2006, s. 353
- ²⁷² Bildirinin tam metni için bkz. Filistin Çıkmazdan Çözümüne, age, s. 412
- ²⁷³ Rosemary Hollis, "Europe and the Middle East: Power by Stealth", **International Affairs**, Volume: 73, No: 1, January 1997, s. 22
- ²⁷⁴ Murrell Asseburg, "From Declaration to Implementation? The Three Dimensions of European Policy towards the Conflict", **The European Union and the Crisis in the Middle East**, Martin Ortega (Edt.), Institutue for Security Studies, Paris, July 2003, s. 12, [http://www.iss-eu.org/chailot/cha162e.pdf]'den 20 Kasım 2005'de indirilmiştir.
- ²⁷⁵ Balcı, "Avrupa Birliği'nin Filistin Politikası", age, s. 361
- ²⁷⁶ Alain Dieckhoff, "The European Union and the Israeli-Palestinian Conflict", **Inroad**, Vol.: 16, Winter 2005, s. 60
- ²⁷⁷ Balcı, "Avrupa Birliği'nin Filistin Politikası", age, s. 365
- ²⁷⁸ Ma'oz, "From Conflict to Peace?...", age, s. 408
- ²⁷⁹ Tek-devlet çözümünü öne süren bir kısım yazarlar yerleşimlerin sökülme olasılığının olmadığı varsayımından ve Filistin devleti kurulsa bile bunun İsrail'den kaynaklanan sebeplerle "sürekli bir istikrarsızlık" getireceği öngörüsünden yola çıkarak iki devletli çözümün mümkün olmadığını ileri sürmektedir. (Bkz. Virginia Tilley, **The One-State Solution: A Breakthrough for peace in the Israeli-Palestinian Deadlock**, The University of Michigan Press, United States of America: 2005, s. 1 ve 3)
- ²⁸⁰ Moshe Ma'oz, Ghassan Khatip, Ibrahim Dakkak, Yossi Katz, Yezid Sayigh, Shiman Shamir ve Khalil Shikaki, "The Future of Israeli-Palestinian Relationship", **Middle East Policy**, Volume: VII, Number: 2, February 2000, s. 98
- ²⁸¹ Jenab Tutunji ve Kamal Khalid, "A Binational State: The Rational Choice for Palestinians and the Moral Choice for Israelis", **International Affairs**, Volume: 73, No: 1, January 1997, s. 46
- ²⁸² Aktaran, David McDawal, "Dilemmas of the Jewish State", **The Modern Middle East**, Albert Hourani, Philip S. Khoury ve Mary C. Wilson (Edt.), I.B. Tauris and Co. Ltd., London: 1993, s. 655

İÇİNDEKİLER

ORTADOĞU VE KUZEY AFRİKA

Irak: ABD ve Saddam Hüseyin “İşbirliği” ile Gelen Tahribat	9
İsrail Sorunu: Ortadoğu’nun Gordion Düğümü	99
İran-Irak Üstünlük Mücadelesi: Çok Boyutlu Sorunlar	165
Libya ve Uluslararası Sistem: Radikalizmden Yumuşamaya	180
Batı Sahra: Sömürge Mirasında Hâkimiyet Mücadelesi	197
Kuzey Irak: Etnik Bir Sorunun Arkeolojisi.....	219
Lübnan: İç Çatışmaların ve Suikastların Ülkesi.....	250
Cezayir: Sömürgeci Geçmişin Gölgesinde İç Savaştan Milli Uzlaşıya.....	274
Mısır: İç ve Dış Çatışma Dinamikleri.....	303
Yemen: “Yeni Afganistan” mı?	331
İran Nükleer Krizi:Farklı Algılamalar Üzerine İnşa Edilmiş Uluslararası Güvenlik Sorunu	349

KAFKASLAR VE ORTA ASYA

Afganistan: Küresel Güçlerin Oyun Alanı	373
Azerbaycan-Ermenistan Çatışması: Kafkasya’da Bitmeyen Mücadele	409
Çeçenlerin Dramı: Kurt ile Ayının Kanlı Dansı	429
Gürcistan: Yeni Dünyanın Doğu-Batı Sınırı.....	450
Hazar Bölgesi Enerji Politikaları	480
Tacikistan: Çok Boyutlu Bir İç Savaş	500
Özbekistan: Orta Asya’da Demokrasi Korkusu	509
Kırgızistan: Bir Demokrasi Adası mı?	532
Doğu Türkistan: Bir Milliyetçilik Sorunu mu, Bir Ekonomik Sorun mu?...550	
Fergana Vadisi: Orta Asya’nın Jeopolitik ve Stratejik Merkezi	575
Türkiye-Ermenistan İlişkileri: Zor Komşuluk.....	614

AVRUPA

Makedonya: Balkanlarda Tarihi Miras Kavgası ve Etnik Çatışma.....	629
Kuzey İrlanda: Bir Etnik ve Dini Milliyetçilik Sorunu	645
Bosna-Hersek: Batı’nın Güvenini Kaybettiği Medeniyet	661
Batı Trakya: Avrupa’da Çiğnenen Azınlık Hakları.....	681
Ege’de Barış Yolunda Donmuş Sorunlar.....	697
Kıbrıs: Doğu Akdeniz’de Egemenlik Mücadelesi.....	717
Kosova: Arnavut Sorununun Kilit Bölgesi.....	741